

"ШЫН" — культураның арны

2003 чылдың II-ги чартында чагыдылга апрельде уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чиигелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга – 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелеэн

№ 47 (16658)

2003 чылдың
АПРЕЛЬ 24,
четверг

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

**Тыва Республиканың Чазак Даргазы
Ш.Д. Ооржакка**

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазынга мени соңгаанынга холбаштыр байыр чедиргениңер дээш өөрүп четтиргенимни Силерге илергейледим.

Демократтыг, чөптүг соңгулдаларны эрттиреринге болгаш соңгулда системазын улам ыңай хөгжүдеринге үре-түннелдиг кады ажылдажылгавыс уламчылаарыңга идегеп ор мен.

Чаагай амьдыралды, кадыкшылды, ажыл-ижиңерге чедиришкениңерни Силерге күзедим.
Хүндүлел-биле, **А.А. ВЕШНЯКОВ.**

**Тыва Республиканың Чазак Даргазы,
дээрги Шериг-оол Ооржакка**

Дээрги Шериг-оол Ооржак!

Силерниң Чаа чылды таварыштыр байыр чедиришкениңерге харызы болур Ыдыктыг Далай-лама Башкының Силерге хары чагаазын улуг күзел ханьышкын-биле чорудар аас-кежиктиг болдум. Силерге болгаш

Тываның бүгү чонунга хүндүлел болгаш эң дээре күзээшкын-биле

Силерге шынчы

ТАШИ,

Ыдыктыг Далай-ламаньң Россияда, ХКД чурттарыңда болгаш Моолда төлээзи.

**Тыва Республиканың Чазак Даргазы,
дээрги Шериг-оол Ооржакка**

Хүндүлүг дээрги!

Суг Хой чылының үнгени-биле чылыг сестерлиг байыр чедиргениңер дээш сагыш-сеткилим ханызыңдан өөрүп четтиргенимни Силерге илергейледим. Чылыг күзелдеринер дээш Силерге дыка-ла өөрүп, ол сестерни үнелеп ор мен. Бо таварылганы ажылглааш, Силерге болгаш Тываның бүгү чонунга эң дээре дээжилерни күзеп ор мен. Силер дээш тейлеп, Силерниң республикаарга чо-раанымны чылыгы-биле сактып ор мен.

Эң дээре күзээшкыннер болгаш тейлээшкын-биле Силерге шынчы
ЫДЫКТЫГ ХІУ ДАЛАЙ-ЛАМА.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2003 чылдың апрель 23-те №291 Чарлыын езугаар хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш караа көзүлбестер ниитилелиниң Кызылда тус чер организациязын тургусканыңдан бээр 45 чыл болганынга холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижикти-биле:

Караа көзүлбестер ниитилелиниң Кызылда тус чер организациязының даргазы **Анатолий Александрович МАТЮШОВТУ;**

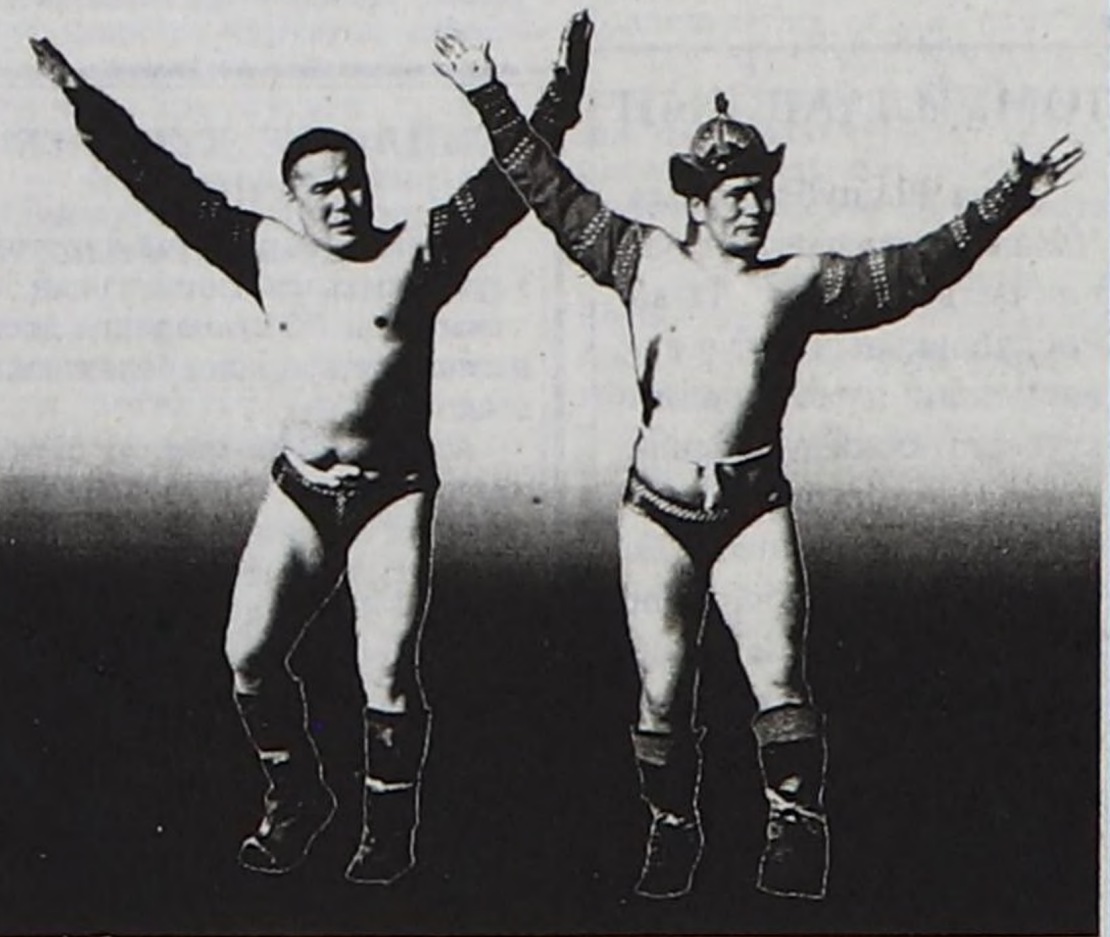
күш-ажылдың хоочуну **Владимир Борисович МАТЮШЕНКОНУ;**

күш-ажылдың хоочуну **Көкүү Чуртушпаевич ОНДАРНЫ** шаңнаан.

**Ада-чурттуң Улуг дайынынга
Тиилелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан**

“ШЫН” СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

тыва хүрешке чаңчыл болган маргылдаа

**Май 9-та хүндүскүнүң 12
шакта “Хүреш” стадионунга
болуп эртер.**

**Чоокку чылдарда бистиң республикага
кээп көрбээн Моолдуң эң шыырак мөгелери
бо улуг байырлалга база киржир.**

**Аңаа республиканың кожууннарының
болгаш найысылалдың эң шыырак
мөгелерин киржиринче чалап тур.**

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Ирактан тодаргай ме-дээлер шоолуг эвес кээп тура-ры хевээр. АКШ-тың камгалал сайыды Дональд Рамселд дүүн медеглел кылгаш, «АКШ-тың шериглери Иракка доктаамал турбас, 4 шериг баазанын арттырар бис, ам дээрзинде Иракта бистиг 150 муң хире шериг албанныгларывыс бар» деп дыннаткан.

◆ Саддам Хусейнниң салым-чолу билдинмес хевээр. Ирактың кожазы үш чурттуң кайы-бирээзинде 12 улуг бажын садып алган чурттап турар деп, медээ бар. Ирактың девискээринде хевээр деп, өске медээ келген. Багдадтан 7 км хире черге Ирактың премьер-министри турган генерал Мохамедти тудуп алган. АКШ Саддамның талазынга турган 55 албан-дужаалдыг дүжүметтерни тудуп хоругдаар даңзын тургускан.

◆ Ирактың Кербела хоорайга чдүлгелиг кижилерниң чыскаалынга 100 муң ажыг шииттер киришкен. Америк шериглери Ирактан үндүрерин олар негээн.

◆ РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов «Юкос» болгаш

«Сибирь нефть» компаниялар-ның РФ-те бирги, делегейде дөрткү улуг компания бооп каттышканынга байыр чедирген.

◆ РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды Борис Грызлов Ыраккы Чөөн чүкте албан чоруу кылырын уламчылап турар. Приморье крайга, Сахалин, Камчатка об-ластарга ажылын түңнөп тура, ол мынча дээн: «Мында криминалдыг байдал кедерээн-дир. Четпес ажылдап турарларны ажылыңдан дүжүреринге чедир хемчегни бир ай иштинде алып мен. Криминал кедерээнинден Ыраккы Чөөн чүккө чыл санында 500 млн. доллар каражаны чедир-рип турар. Генерал Виталий Гамовтуң өлүрүкчүзүн, чагыг кылган кижилерни сойгалаан бис, ынчалза-даа кол күүседикчи, «Якут» деп шолалыг Василий Наумовту шиидер арга чок апарган, чүге дизе ол Мурнуу Кореяның Фусанга өжөөн негешкен сегиржил алыышкыңга өлүрткен».

◆ Генерал, депутат Рохлинни өлүргөн деп каразыт-тырган ооң кадайы Тамара Рохлинаны Москва чоогунда Новофоминскиде катап судтап эгелээн. Тамара Рохлинаның хан базыышкыны улгатканыңдан

судту соңгаарлаткан, каразыт-тырган эмнелгеде чыттыр-ган.

◆ РФ-тиң экономиктиг хөгжүлдө сайыды Герман Греф шөлээлп эгелээн, ынчалза-даа ажылынга катап келбес хире деп, медээ дыңналы берген. Ол сөөлгү үеде машиналыг чо-рааш, ийи удаа озал-ондакка таварышкан. «Дидир-дидир» чугаа көвүдээн.

◆ Чамдык медээлерден алырга, бистиң бөмбүрзээвис 2019 чылда Октаргайдан ужуп олар аажок улуг сылдыс-биле үскүлежири чайлаш чок чыгы бооп турар. Оон камгаланыры-биле хөй санныг спутниктерни Чер кырыңдан ырадыр салып үндүргөш, демги сылдысты «сыйдынааш», өске утланьыш-кынче чоргузуптар арга барын сүмелеп-даа турар.

◆ Ада-чурттуң Улуг дайы-нынга Тиилелгениң 58 чылынга тураскааткан Москваның Кы-зыл шөлге май 9-та эртер бо чылыг шериг парадыңга 5 муң кижиги киржир, техника аймаа киришпес деп РФ-тиң Камгалал яамызыңдан дыңнаткан.

◆ В.И. Ленинниң 133 хар-лаанынга тураскааткан хем-чеглер хөй санныг черлерге, ооң иштинде Кызыл хоорайның Арат шөлүңге болган.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИҢДЕН).

ТР-ниң Чазак Даргазының 2003 чылдың апрель 10-да Чарлыын езугаар күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле ТР-ниң арага продукциязынга күрүне комитетиниң удуртукчузунга **О.Д.ТИНМЕЙНИ** то-

муулаан. Орлан Дозур-оолович-биле бистиң корреспондентивис ужурашкан болгаш ооң удуртуп турары ведомствонуң мурнунда тургустунган сорулгаларны чугаалап бээрин оон дилээн.

КҮРҮНЕ ЭРГЕ-АЖЫЫН, ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫН КАМГАЛААР

— Ооң ады күр-комитеттин сорулгазын илередип турар ийин. Ол дээр-ге спирт холумактыг продукцияларны хоойлуга чөрүштүр садары-биле демисел, күрүнениң экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаары-дыр. "Солагай" арага продукциязы чогуур негелделерге дүүшпөй турар болганда, ыңдыг шынар чок бараан садып алгаш, чүгле каддын эвес, харын амы-тынын безин оскунуп турар хереглекчилерниң эрге-ажыын база

камгалаар хүлээлге биске оонажыр. Республиканың Күр-статкомнуң медээзинден алырга, 2001 чылда Тывага шынар чок арагага хораннагаш, 270 кижилер өлгөн-дир. Эрткен чылын арагага хораннагаш өлгөннерниң саны — 300-че чоокшулай берген. Чечен Республикага 2002 чылда кем-херек үлгүлөшкөннери-биле каттай 720 шериг болгаш хамааты кижилер өлгөн. Бо ийи республиканың чонунун санын денээр болза, бисте байдал аар бооп турары илден-дир.

Шынары багай арага продукцияларын саткаш, бюджетке улуг хемчээлдиг хөреңгини чедир албайн турары ниити-россий байдалдыг апар чыдар. Бо айтырыгны шийтпирээр сорулгалыг яамы, ведомство, албан черлери эңдерик. Тывага бистиң комитеттен аңгыда,

арага продукциязының саарылгазынга контрольду РФ-тиң Үндүргүлөр болгаш чылдалар яамызының ТР талазы-биле эргелели, Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбыры, республиканың ИХЯ-зы, Хамааты камгалал, байдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамы, Метрология болгаш стандартизация талазы-биле республика төвү, ТР-ниң Күрсаңэпид-хайгаарал төвү, садыг, барааннар шынары болгаш хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязы боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр чорудар хүлээлгелиг. Бистиң комитет колдунда-ла экономиктиг салдар чедирер хемчеглер-биле ажылдаар.

— **Томуулааттырган соонда үр болбадынар, ыңчалза-даа ажылыңарда өскерилгелер бооп эгелээн ирги бе?**

— Чүнүң-даа мурнунда араганы хоойлуга чөрүштүр садар чоруктар ниити республикада өскерилгенин өскерип болур. Чижээ, эрге-хоойлу камгалаар органнар чүгле бо чылдың үш айларында 100 тонна спиртти болгаш спирт холумактыг бүдүмелдерни саарылгадан хураап алган. Бо дээр-ге эрткен чылдың бирги кварталында көргүзүгден үш катап хөй бооп турары ол-дур. ТР-ниң Чазаның, республиканың ИХЯ-ның чаа удуртулгазының арага аймаан садып-саарарынга чурумну тургузарынче уланган күженишкени-нериниң түннели ыңдыг.

2003 чылдың январь 1-де байдал-биле республикага этилдиг спиртти, арага болгаш спирт холумактыг продукцияларны чөпшээрелдиг садып-саарарын юридиктиг 26 албан чери, хууда 252 кижилер ботландырып турган. 2002 чылда бюджетке чөпшээрелдиг чылдалардан 848 мун рубль кирген. Бо дээр-ге 2001 чылдаазындан ийи катап хөй. Тыва девискээринде Саян артындан сөөртүп келген арага аймаа шыгжаар 5 акциз склады бар. Элдептиг чүве, акциз складтарының директорларының аразында Тыва чурттуг чангыс-даа кижилер чок. Бо чылын арага продукцияларын мөөнөп чорудар черлер 246 мун декалитр арага продукцияларын сайгарган, олар 4-5 чыл мурнунда 100-115 мун декалитрни садып турган. Бо чылдың бирги кварталында 59 мун декалитрни республикага сөөртүп кирген, оон 45 мун декалитрни сайгарган, сайгаргаш алган орулгалы 35,5 млн. рубль болган. Оон аңгыда тус черге кудуп белеткээ 5 мун декалитрни сай-

гарган. Республика бюджетинче бирги кварталда 431 мун рубль кирген азы эрткен чылдың бо үезинден беш катап хөй-дүр.

Кызыл хоорай чагыргазының чанында административтиг комиссия ажылдап эгелээнин араганы соора садыглаар чоруктар-биле демиселге улуг салдар чедирер деп болур. ТР-ниң ИХЯ-ның медээзин езугаар алырга, бир айда-ла арага аймаан хоойлуга чөрүштүр садар чоруктарга хамаарыштыр 150 протоколду тургузуп турар. Чаргы чарар судьяларга оларның үштүң бир кезии кирип турар. Ам эрге-хоойлу камгалаар органнарның протоколдарын административтиг комиссияга чугаалажыр апаар. Ук комиссияның кежигүнү болганымда, байдал өскерлир деп бодай-дыр мен.

Чазактың төлээлери-биле кады чоокта чаа "Шивилинде" эрттирилге пунктузунга барып, Бий-Хем кожуунунун чагырга ажылдакчылары-биле ужураштым. Чүзүктөр эрттирерин контролдарына эки ажылдааны дээш кожунунун ОШАЧКИ чериниң 4 ажылдакчызын улуг түңнүг акша-биле шаңнаан. Ол черниң дериг-херекселдер-биле хандырылганы четпес болган, ол айтырыгларны шийтпирлеп турар.

Бий-Хем кожуунга федералдыг хоойлужудулганы хажытканы дээш бистиң ажылдакчыларыбыс чеди чөпшээрелди күш чок болдурган. Кызыл хоорайга ажылдап эгелээш, 5 ыңдыг чөпшээрелди хавырдыбыс. Улуг хажыдышышкыннарны чонда өгбүле бизнесси дижи берген садыг топкаларында Улуг Хуралдын көскү депутаттары болдурганы элдептиг.

— **Силерниң хөделишкениңерни канчаар көөрдүр?**

— Кандыг-даа бооп болур хире. Ыңчалза-даа бистер хоойлу езугаар ажылдап турар болганыбыста, "хомудаан" кижилер судка кирир херек. "Депутаттар" магазиннеринде ажылдаар хуусаазы эрткен 20 ажыг аттыг продуктулар турган садыг инспекциязы ил-реткенин немеп каайн. Олар хуусаазы эрткен продуктулар-биле "боттарының" соңдукчула-

рын чөмгөрбөй тур боор. Чоокку хүннерде комитеттин кежигүннери кожуннарда арага продукцияларын садар хоойлужудулганы сагып турарын хынаар.

Бистиң ажыл-чорудулгавыстың түннелдери бүгү сайгарлыкчыларның чүүлдүгүнү үшүшкүнүн болдурбас боор. Ыңчалза-даа оон кымга тааржыры, а кымга таарышпазы меңээ чаа чүүл эвес, чүгле хоойлуну сагып болгай. Чүге дизе хоойлуну сагырындан күрүнениң экономиктиг хөгжүлдэзи, чоннун кадыкшылы хамааржыр.

Эрткен понедельникте комитеттин ажылдакчылары ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Р.С. Монгуш биле кады Барыын-Хемчик кожунда арага продукцияларын садып турарының байдалын хынап чордуvus. Кожун чагыргазының даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол бистиң ажылыбыска дузалажыр дээнин дыңнааш, ону эртенден дүүш соондагы үш шакка чедир манаарыбыска келбээн.

Арага садар байдал ол кожунда эки деп болбас болду. Кызыл-Мажалык суурда ол продукцияны садар чүгле 4 магазин бар (оларның бирээзи чагырга даргазының арага садар сады) өске чангыс-даа сумуда ыңдыг магазин чок. Моон ужурунда көдээ чоннун хөй кезии "адрестер" дилеп турар. "Адрестер"-биле демисел ИХЯ ажылдакчыларының ажылы болбайн аан, ыңчалза-даа кол чедишкени кожун баштыңындан хамааржыр, чүге дизе "адрестер" даңзызы оон столунда болгай. Каа-Хем кожунунун бүгү сумуларында арага продукцияларын садар черлер бар, эки шынарлыг продукцияны чон оон ап турар. Үлегерден алза?

Көдээ черлерде магазин-нерин арага продукцияларын садыглаарына **чөпшээрелди** баш удур төлевир чокка бир чыл хуусаалыг төлээр кылдыр бээр бис.

А.АИР чугаалашкан.

ТОМУЙЛАШКЫН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының — Тыва Республиканың тудуг сайыдының хүлээлгезин күүседир кижилер дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2003 чылдың апрель 22-де № 290 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң "ж" пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының — Тыва Республиканың тудуг сайыдының хүлээлгезин күүседикчизинге **Александр Борисович СВИНЦОВТУ** томуулаан. Бо Чарлык аңа ат салган хүнден күштүг бооп эгелээ.

Кызыл хоорай чагыргазында

ТИИЛЕЛГЕ ХҮНҮНГЕ УТКУШТУР

Кызыл хоорай Ада-чуртун Улуг дайыныга Тиилелгениң 58 чылын май 7-9 хүннеринде демделеп эрттиреринге белеткенип эгелээ.

Апрель 22-де мэрниң бирги оралакчызы Сергей Барыын баштаан организация комитет баштайгы хурал эрттирген. Аңа Тиилелге хүнүн найысылалга бедик денелге организастап эрттирерин болгаш байырлыг хемчеглерниң чижек планын чугаалашкан. Байырлал хүннеринде эртер хемчеглерже хоорайның чагырга чериниң спорт, культура, өөрөдилге, кадык камгалал килдистерин, социал хөгжүлдө департаментизи, иштиги херектер эргелели, шериг комиссариаты, парлалга албаны, Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгө чери болгаш өске-даа организациялар хаара туттунар. Олар тус-тузунда планнарлыг ажылдаар.

Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал Тываның хөгжүм-шии театрынга май 7-де

эртер. Оон соонда дайынның хоочуннарынга болгаш чалатканнарга концерт болур.

Байырлал Арат шөлүнге аныктарның дыштанылга кезээ болгаш фейерверк-биле доостур.

ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА КЫЛДЫНГАН ЧҮҮЛДЕР

• Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Дмитрий Донгак Сибирьниң Ыраккы чөөн чүктүн хоорайларының ассоциациязының хуралында болгаш ол девискээрлерниң хоорайларының удуртукчуларының "Хоорайларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин болгаш муниципалитет эргелеп-башкарылганының айтырыглары" деп семинарынга киришкеш келген.

• Найысылалда доктаамал чурттаар чер чок чоруп турар бажың чоктарны боттарының төрөөн черлеринче дедир чандыраар ажыл уламчылавышаан. Эрткен неделяда Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуннарда болгаш Ак-Довурак

хоорайга ниитизи-биле 37 хамаатны чедирген. 6 кижини Сукпактың хоочуннар бажыңыга чурттаары-биле хүлээткен.

• Хоорайның бажың чок хамаатыларына тускай төптү бо неделяда ажыдар. Хоорайның чагырга чери төптүн бажыңын септээринге 328 мун рубльди үндүрүп берген.

• Эрткен неделяда хоорай бюджетинче 5 миллион 810 мун рубль кирген. Бо орулганың 2 миллион 782 мунун өөрөдилге, 470 мунун социал камгалал, 157 мунун кадык камгалал адырларынче болгаш 1 миллион 106 мунун чуртталга-коммунал ажыл-агыйларынын шилчиткен. Хоорайның өске-даа бүдүрүлгелеринге саңхөө дузаны көргүскөн.

• Апрель 15-те Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар агентствонун директорунун албан-хүлээлгезин Хеймер-оол Көкович КУУЛАР күүседип эгелээ. Ол бо албан-дузаалга томууладыр мурнунда Тываның Каайлы чериниң начальнигиниң эконо-

мика талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган.

• Өөрөдилге комитети хоорайның бүгү школаларының директорлары болгаш уруглар садтарының эргелекчилери-биле тус-тузунда чөвүлөл хуралдар эрттирген. Аңа өрт чериниң ажылдакчыларының школаларга болгаш уруглар садтарынга өрткө айыыл чок чорукту хандыраарының байдалдарын хынаан соонда кылган сагындырыгларын сайгарып чугаалашкан. Эртчүлериң айыткан бүгү четпестерин эдеринге 4 миллион 329 мун рубль херек. Комитеттин удуртулгалы саңхөө, өөрөдилге сайыттарынче болгаш Кызыл хоорай чагыргазынынче дуза дилээн чагааларны чоруткан.

Юрий ДАРБАА.

ТР-ниң Чазаанда

БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИ ЧОГУМЧАЛЫГ

Тыва Республиканың Чазааның апрель 22-де болган ээлчеглиг хуралына республика ужуру-дузалыг чээрби хире айтырыгны чугаалашкан.

ТР-ниң Чазак Даргазының Чарлы-биле ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының — ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседир кылдыр А.Б.Свинцов томуйлаткан. Ш.Д.Ооржак Чазак кежигүннеринге Александр Борисович Свинцовту таныштырган.

■ “2002 чылда ТР-ниң республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында” ТР-ниң хоойлузунун төлевилелин хуралга чугаалашкан. ТР-ниң каттышкан бюджетти бодунун орулгазын 101,2 хуу күүсеткен. 650,1 млн. рубльди кирип алыр тургаш, 685 млн. рубль чедирген. Он ийи хевириниң үндүрүг чыылдазын ажыр боттандырган. 148 бүдүрүлгө 50,6 млн. рубльдиң орулгазын кирип алган. Бүгү кожууннар, Ак-Довурак, Кызыл хоорайлар орулга кирип алыр планын күүсеткен. Боттун орулгазын өстүрер ниити даалга күүсеттинген-даа болза, орулга кирип алырының чамдык көргүзүтлери чедир күүсеттинмезин демдеглээн.

Республика бюджетти бодунун орулгазын 104,7 хуу күүсеткен. 256,5 млн. рубль орулга кирип алырын 268 млн. рубль чедирген. Ооң-биле чергелештир ында четпестерни хуралга айткан.

Республиканың каттышкан бюджетиниң чарыгдалы 99,7 хуу күүсеттинген. Тодаргайларга, 4681,8 млн. рубльди чарыгдан.

Республика бюджетиниң чарыгдалын 99,8 хуу боттандырган, азы 4242,4 млн. рубльди чарыгдан. Ниитизи-биле 2002 чылда республика бюджетиниң күүселдези чогуумчалыг болганын хуралга демдеглээн.

Бюджет күүселдезиниң дугайында хоойлу төлевилелин хуралга хүлээп алган, ону Москва баддылаткан соонда, ТР-ниң Улуг Хуралына чугаалажыры-биле кириер.

■ Тыва Республикага Тиилелге хүнүн байырлар дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Байырларды белектер болгаш эртийер оргкомитетти тургускан, ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.В.Вусатов удуртур. Тиилелге хүнүнге тураскааткан культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерниң программанын баддылаан.

Тиилелгениң 58 чылынга тураскааткан хемчеглерни кожууннарга, хоорайларга эртийерин тус чер бот-башкарылганын органынга дааскан.

■ 2003 чылдын бирги кварталында республиканың тускай сорулгалыг программаларының күүселдезиниң болгаш оларны акшаландырып турарының отчету хуралга баддылаан. 2003 чылда республика бюджетиниң дугайында Хоойлууда 55 республика программасынга 45,8 млн. рубльди чарыгдары көрдүнгөн. Бо чылдын бирги кварталында 33 программага 10,682 млн. рубльди берген. Ук хөрөгүн социал адырны айтырыгларын шийтирилээринге, эмнер, дериг-херекселдер садып алырынга, эмнелге, өөредилге албан черлерини материал-техниктиг баазанын экижидеринге чарыгдан.

■ Республиканың девискээринге үер болурунга болгаш өрт айылын болдурбазына удур белектердин байдалы дугайында айтырыгны чугаалашкан. Республика улуг үер болурунун айылы чок, ындыг-даа болза аңа белектерди хынамчалыг чорудуп турарын ТР-ниң Онза байдалдар яамызының сайыды Э.Д.Байыр-оол дыңнаткан. Келир чайын кандаашкын болур деп санап турар, моон журундан өрттерниң үнүп болурунун айылы бар, ынчангаш өртке удур белектерди экижидеринге хемчеглерин ап турарын ол чугаалаан. Россияның Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада долгандыр хүрээлел болгаш

бойдус курлавырлар эргелелиниң начальнигиниң оралакчысы С.В.Сапелкин сөс алгаш, республиканың девискээринде апрель 16-дан эгелеп элээн каш ховуш-шөлдерниң өрттери болганын дыңнаткан. Би-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарга 4-тен 10 чедир өрттер болган, оларны өжүргөн. Арга-арыгны улуг эвес хемчээлди 5 өртү болган, оларны доран-на өжүргөн. Кожууннарның суму чагыргалары өрт өжүреринге боттуту дузаны чедирбээнин ол шүгүмчүлээн.

Ш.Д.Ооржак арга-арыгларны ужуру чүүл-биле (вертолет, самолет-биле) хайгаарап көөрүнүң, парашютистерни өөредириниң белектели кайы хире чоруп турарын РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының ТР-де эргелелиниң начальниги О.С.Доржудан сонургап айтырган. Шагаан-Арыгга, Сарыг-Септе, Тоора-Хемде хайгылы чорудар вертолет турар шөлдерин белек эвези, парашютистерни ам-даа өөретпээни илерээн. Бо айтырыгларны дарый шийтирилээр даалганы берген.

Өрт айылынга удур белектерди дүргөн, хынамчалыг чорудар дугайында доктаалды Чазак шагда-ла хүлээп алган, ооң күүселдезини хыналдазын чорутпайн турарын Чазак Даргазы четпес деп санаан.

■ Даштыкы чурттарда непе-

реп турар кижиниң өкпезинге дегдирришкинниң чаа хевирини (атипичная пневмония) деп адап турар айыылдыг аарыгны Тывага тарап непередирин болдур-базының профилактиктиг хемчеглериниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Моолда бо аарыгдан үш кижиди аарааны баддыкаттынган. Тываның чурттакчыларының Моол-биле харылзааны сөөлгү үеде калбарган. Моол тавараш, Кыдаттан бараан эккеп турар сайгарлыкчыларның саны көвүдээн. Моон журундан бо айыылдыг аарыгның Тывага непереп болурунун айылы барын хуралга чүве чугаалаан Чазак кежигүннери демдеглээн. Тываның санитар эмнелгези аарыгны неперетпезиниң баш удур хемчеглерин ап эгелээн. Хандагайты, Цаган-Тологой хыналда пунктуларында санитар-карантин пунктуларын тургускан. Моол, Кыдат чораан хамааттыларны илереткеш, эмчи шинчилгезин чорудуп турар. Эмнерни тып, садып алган. Бо хемчеглерни ам-даа күштелдирерин хуралга дугурушкан. Бо айыылдыг аарыгны Тывага неперетпезиниң талазы-биле чүнү кылырын тускай сайгарып чугаалажыр, хемчеглерни ажылдап кылырын хуралга шийтирилээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

САГЫШ-СЕТКИЛ ЧИИК, СЕРГЕК

Эрткен неделяда бистиң корреспондентилеривис Өвүр кожуунче сургакчылааш келген. Ол чорааш кожуун чагыргазының даргазы Александр Санчат-оолович Куулар-биле ужуражып, ажыл-агыйжы чугааны кылган.

— Александр Санчат-оолович, бодунары таныштырып, ада-өгбөнер, аал-чуртунар дугайында чугаалап берип көрүнерем.

— Өскөн-төрээн черим-не Өвүр бо. Хандагайтыга төрүттүнген мен. Ада-ием Дус-Даг сумузунга ажылдап, чурттап чораан. Бүгү назынында малчыннап, мал-маган-биле халбактанчып келген улус чүве. Миннип келиримге-ле, уруглар садында, он школага өөрени бергеш интернатка, студентилей бергеш база-ла ниити чуртталга бажынында кижидим. Ада-иемниң, башкыларының ачызында кижидим болуп, күрүнө ажылы кылып, биеэги өрөмнү төлеп чорутпур мындыг кижидим мен. Өг-бүлениң кижидилгези кижиниң кижидим болуп хевирлеттинеринге канчаар-даа аажок улуг рольдуг дээрзин бодумнуң амьдыралымдан билер мен. Ажыл-иш дээнде карак кызыл улус-ла болгай, авам-даа, ачам-даа. Ачам Күш-ажылдың Кызыл туку ординени эдилекчизи кижидим. Бистерни, ажы-төлүн, дегерезин эртем-билигге чедирип каанынга өөрүп, бүгү назынывыста оларга мөгейип чоруур бис. Кады төрөөннеримде эмчи, башкы, кандыг-даа мергежилдиг кижилер бар. Хеймер дунмавыс ада-өгбөвистиң аал-чуртун ээлеп, оларның хонаштарын ээнзиретпейн, мал-маган тудуп ажылдап чор. Кызылдың педагогика институтунун физика-математика факультетин дооскан мен, өөм ишти база. Бир кыстыг, бир оолдуг бис. Уруувус ТКУ-нук төөгү факультетин бо чылын доозар.

Оглувус школада өөренип турар. 1990 чылда партияның дээди шкоказын доостум.

— Александр Санчат-оолович, силер кожуун чагыргазының даргазын ийи удаа соңгуткан болгай силер. Бо үеде ол ховар таварыла деп бодаар-дыр мен. Ийи дугаарында эртпейн баар таварылгалар кайы хөй болгай, ону чүү деп бодаар силер?

— Ийе, бир эвес дөрт чыл иштинде орта ажыл-агый кылбайн удур орган болза, чон кайын эрттирер. Оон ангыда мен чонумга хөй-ле бүдөр-бүтпес аазаашкыннар кылбаан мен. Амьдыралдың байдалын өөренип көрүп тургаш, ону бичии-даа бол, канчап экижидип алырының аргаларын тып, ону амьдыралга боттандырап дээш кызыдып келдим. Саң-хөө, экономиканын нарын байдалдарының үезинде кожуун чагыргазының аппарадының, суму чагыргаларының ажыл-чорудулганын түңнели ол боор деп билип турар мен.

— Кожууннуң бөгүңгү байдалын чугаалап көрүнерем.

— Кожуунда 6 суму бар. Чурттакчылары 8 муң ажыг. Көдээ ажыл-агыйжы кожуундур. 70 муң хире шээр мал, 5 муң ажыг бода мал, 2 муң ажыг чылгы мал бар. 44981 төрүүр шээр малдың 25468-и апрель 15-ке чедир төрүлкен. 25366-зы камгалап алдынган. 78-и ара салган, 44-ү янзы-бүрү чылдагааннардан хораан болуп турар. Хуу-биле алыр болза 56 хууз камгалап алдынган болуп турар. Демдеглексенчиг чүве чүл дээрге бо сөөлгү ийи чылды алыр болза, мал бажы бистиң кожуунда 2 муң башка өскөн.

— Малчыннарның ажыл-амьдыралының байдалы кандыгы?

— Коллективтиг ажыл-агый каттыжышкыннарын деткип дузалаар талазы-биле хемчеглерни ап турар бис. Эрткен чылын тус черниң бюджетинде 200 ажыг муң рубльди үндүрдүвүс. Малдың чаш төлүүнү

Кожуун чагыргазының даргазы А.С.Куулар.

камгалалы 80 хуу күүсеттинген. Бо чылын көргүзүп оон эки болур боор дээрзинге идегеп турар бис. Бо чылын эки ажылдаан коллективтиг ажыл-агый каттыжышкыннарынга 350 муң рубль бюджетте көрдүнгөн болуп турар. Ооң мурнунда эки ажылдыг малчыннарны шаңнап-мактап турган болза, бо чылын ажыл-агыйлар аразында мөөрей чарлаан бис. Эрткен неделяда Ак-Чырааның малчыннарын эргип чордум. Ниитизи-биле агаар-бойдустун байдалы нарын-даа болза, байдальыс ажырбас деп болур. Малчыннарның турасоруу-даа эки, сизген-ширбилидаа, ижер суу-даа бар. Мал-маган-даа аарыг-аржык чок. Ниитизи-биле алгаш көөрге, бистиңде бода болгаш чылгы мал еспейн турар-дыр ийин. Оон колла чылдагааны оор-сук дээрзи билдингир, садып-сайгарып турарында база-ла бар, ынчалза-даа хемчеглерни ап тур бис.

— Өвүржүлениң акшашалың талазы-биле байдалы кандыгы, Александр Санчат-оолович?

— Бүгү Россияда социал-экономиктиг байдал кандыг-дыр, Тываның, бистерниң байдальыс база оон хамааржыр дээрзи билдингир болгай. 90 чылдарда турганы-биле деңнээрге, амгы

байдальыс экижээн. Пенсия, пособиеге хамаарыштыр кандыг-даа айтырыг чок, ай санында болуп турар. Пособиениң эрги чылдарның ереси бар, 1997 чылды доозулган, ам 1998 чылды төлеп эгелээр бис. Бюджет ажылдакчыларында шалың ереси чок.

— Силерниңде ажыл чок кижилерниң амьдырал байдалы кандыгы?

— Ажылчын туруштар дээш хемчеглерни ап тур бис. Бо чылын бистиң бюджетте 700 муң рубль көрдүнгөн, ооң 60 муң хирезин аңгылап берип эгеледивис. Эрткен чылын социал айтырыгларга хамаарыштыр кол хыналда эргелели бистиңге улуг хыналда чоруткан, түңнелинде илерээни болза бюджеттиң 90 хире хуузун социал адырже салып турар болдувус.

— Мурнуарда турар сорулдаларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Сорулгаларывыс бар, ийе, ылаңгыя улуг бүдүрүлгө тургузуп алыр. Дус бүдүрүлгези дээш чижектиг. Дус-Даг оон мурнунда федералдыг өңүгө хамааржып турган, дөрт чыл иштинде тутчуп келгенивистин түңнелинде ол республика өңүзү апарган. Ажылдаары-биле чайын аукцион эрттирер деп тур бис. Садып-саарып аар сорулга-биле эвес, а ону сайзырадыр сорулга-биле.

— Тудуг-суур талазы-биле чүнү демдегеп болур силер?

— 2001 чылда капитал тудуг талазы-биле 30 млн. рубльдин ажылдарын кылып алганывыс улуг аас-кежик болган. Каайлы чери, эртийрилге пунктузу, Хандагайты — Дус-Даг аразында кызыгаар ояр орук, спортзал, Солчур ортумақ шкоказының тудуу, Торгалыг, Саглы школарына немелде корпусстар тудуу кылдынган. Амьдырал хандырылга комбинады турган бажын октааттынган турган, ону школа кылып алдывыс. Ам универмаг турган бажыга рынок кылып сорулгалыг бис. Оон ангыда суурларда хос турар бажыңнар

көвүдээн, оларны септеп, ажыл-лалга кириер апаар. Ылаңгыя Дус-Даг сумузунда дыка хөй. Он ажыг ажы-төлдүг өг-бүлелер безин бажың-балгадын ээнзиредир каапкаш, хоорайже көжүп чоруй баар апарган чүве-дир. Ада-өгбөвистин чуртун канчап ынчаар ээн каар боор. Салгалдар өгбелериниң оран-савазын, чер-чуртун ээлеп артар ужурулуг. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттуларымын, ылаңгыя Кызылче, еске черлерже чоруй барганнарны, чер-чуртунче эеп келиринче кийгырып тур мен.

— Өвүржүлениң культуру-лум амьдыралының байдалы кандыгы?

— Чоннуң идепкейи сөөлгү үеде дыка бедээн деп эскерип тур мен. Спортчу маргылдааларны доктаамал эрттирер тур бис. Коллективтер, албан организациялар шупту идепкейлиг киржи тур. Чоокта чаа 1986 чылдың школа доозукчулары чыгып алгаш, янзы-бүрү спортчу маргылдааларны организастан эрттирдилер.

Суму чагыргаларының хүннерин эрттирер эгеледивис. Ажыл-херекчи оюн хевирлиг мөөрейлер дыка солун болур чорду. Солчурга ындыг мөөрейге бодум барып олуржуп көрдүм. Уш кижиди киришти. Бир эвес мен суму чагырыкчызы турган болзумза, ону-мону кылып ийик мен дээн чижектиг азы ол-бо айтырыгларже сагыш салыр ийик мен дээн чижектиг дыка ажыктыг саналдарны үндүрүп келир чорду.

Оон ангыда чоокта чаа Саглы чурттуг Кызылда чурттап чоруур саглыжылар чыгып алгаш келгеш, суурунга концертти көргүзүп, спортчу маргылдааларны эрттирер, аныктар-биле ужуражыгаларны организастан, школа, уруглар садтарыга деткиччилеп, аар өртектиг (хеп чуур машина, плиталар, спорт херекселдери) белектерни сөннээни дыка эки үлгөр-чижек болган. Ниитизи-биле чоннуң сеткил-хөңнү чиик, сергек деп болур.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

Василий БАЛЧЫР-ООЛДУН тырттырган чуруу.

Бо хүннерден эгелеп партиялар, шимчээш-киннер декабрь айда болур РФ-тиң Күрүне Думазының соңгулдаларына белеткенип эгелей берген. Ырадыр көөр болза, бо соңгулда кампаниязының түннелдеринден дараазында болур Россия Күрүнезинин Президент соңгулдалары улуг хамаарылгалыг. Чүге дизе ол соңгулдаларның түннелден бүгү чурттун хөгжүлдези, келир үези база-ла хамаарылгалыг.

Соңгулдаларның чоокшулап келгени бистиң Тывада билдинип келген. Ону тодаргайы-биле тайылбырлаарының мурнунда эрткен өйже бичи эглип көрей.

Онзагай чүүл болза РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бирги, ийги чыыштарына бистиң республикавысты херээжен депутаттар төлээлеп турган. Эгезинде Россияның чаа тургустунган парламентаризинге бистиң республикавыстан Кара-кыс Аракчаа депутат кылдыр соңгүттүргаш ажилдаан. Шап ол үеде чуртка бюджет үелгезин сан хөөнүң чаа адыры — трансферт модели-биле чорудуп эгелеэн. Ол чаа арга Тывага таарымчалыг эвес болганы-биле республиканың социал экономиказы берге байдалга таварышкан. Республиканың удуртулгазы Күрүне Думазына депутат олуттуң уjur-дузалыын билгеш, 1995 чылда болган соңгулдаларга бодунуң кандиданы идепкейли-биле деткээн. Ол соңгулдаларга Г.Салчак киришкеш тиелээн. Г.Салчак — саң-хөө талазы-биле эртемниг, администрация системасын ыяк билер кижилерин бирээзи. Республикага эң-не берге байдал ооң депутаттап турган үезинде таварышкан. Ол колдуунда бюджет чирктерин дуглап, социал “частыышкын” болур деп барган черлерин айттырларын шийтпирлеп ажилдап турган. Ооң-биле чергелештир Г.А.Салчак республиканың төлээзи болуп, бюджет аразының хамаарылгаларының чаа системасын ажилдап кылыр чөпшээрэжилге комиссияларының ажилдарына идепкейлиг киришкен. Ол үеде акшаландырышышкынның трансферт моделинде федералдыг төп ойталап каапкан. 2002 чылдан эгелеп республиканың социал-экономикага байдалы чүгээртеп келген.

Галина Алексеевна ийги хуусаада база катап соңгүдүп алыр арга турган. Ынчалза-даа 1999 чылда соңгулдаларга “Ада-чурт” болгаш “Чаңгыс аай эп-сеткил” партияларының аразына депутат олут дээш сел-

гиржип алышыкын анаа шаптык болган. Ол үениң частыры бо үеде тодаргай көстүп келгенин соңгүкчү бүрүзү билер. Шапта сегиржип ап турган партиялар чаңгыс политиктиг каттыжышыкын кылдыр тургустунган. А ынчан Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округдан депшип үнген депутат Локтионов эптиг байдал тургустунуп келирге-ле, Күрүне Думазындан оон эки черже чоруй барган. 2001 чылда хосталы берген олутка база катап соңгулдалар болурга, анаа Чылгычы Ондар соңгүдүп алгаш, бо хүннерге чедир Күрүне Думазында бистиң республикавысты төлээлешти-шаан хевээр.

Бо үениң байдалындан алырга, Чылгычы Ондар — Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округдан соңгулдаларга киржип болур эң кол кордакчыларның бирээзи. Ынчалза-даа ооң бо соңгулдаларга тиелеп алыры элээн хей чүүлдерден улуг хамаарылгалыг. Бирээде, соңгүкчүлүгү күүседиринден. Ийде, ооң тиелелге “Чаңгыс демниг Россия” партиязының болгаш республиканың күүсекчи эргеч-чагыргазының талазындан долу деткимчени алырындан хамааржыр. Ынчалза-даа соңгулдаларга чедир чартык чыл артканда байдалды бодунга таарымчалыг кылдыр тургустунуп аппары ооң чүгге бодундан хамааржыр.

Тывадан РФ-тиң Күрүне Думазында ажилдап турар К.Бичелдей Ч. Ондар-биле бир дөмей “Чаңгыс демниг Россия” партиязына дорт хамаарылгалыг. Ындыг-даа болза К.Бичелдейниң амгы байдалы будулгаазының. Чүге дизе “Чаңгыс демниг Россия” партиязының даңзызынче бодунуң фамилиязын кири бижидип алыр арга ында чок. Бо депутат соңгулдаларга киржири-нин деткимчезин ук партияның удуртукчусундан ап шыдаваан деп, чамдык медээлер дыңадып турар. Ынчалза-даа 1999 чылда болган соңгулдаларга ол оон-даа

оур-хевирин, арын-шырайын кажан-даа ышкынмас дээр болгай. Ында ажил-ишчи, эрескежээ чон амдыралын ышкын-маанын, рыноктан ырмасыраваанын, ажы-төлүнүң келир үези дээш бергелерге торулбайн туржуп турарын таптыг-ла 26 чыл дургузунда ийи караам-биле көрүп, Тываның тос кожунундан куруккан кур черлерни шиңгээдип алыры-биле көжүп келген Кур-Чер турум чурту болу берген төрөл тыва чонум аразында бо көдээ сууржугашта оларның-биле кады чурттап, эгин кожа амдырап чор мен.

Эрткен үениң дургузунда Кызыл кожунун Чедер суму чагыргазы чүнү кылганын номчукчуларга таныштырары-биле ооң даргазы В.К.Ооржакка ужуражып, “Шын” солунуң тускай корреспондентизи кизи мен деп тургаш, 2002 чылда ажил-чору-

берге байдалга тургаш, соңгүдүп ап шыдапканын сандан үндүрүп болбас. Ол үеде К.Бичелдейден элээн хей политиктиг каттыжышыкын ойталап турган. К.Бичелдей республикага соңгүдүп шыдавазын билгеш, бодунуң башкир харылзааларын ажылап тургаш, мусульман “Рефак” шимчээшкинге келген. Ук организацияның деткимчези-биле ол үеде чаа тургустунуп турган “Чаңгыс аай эп-сеткил” партиязының даңзызындан Күрүне Думазының депутатына соңгүдүрүп алган. Бо удаада бажы каткан арга-дуржугалыг Бичелдей бодунда бар курлавырда аргалары Күрүне Думазынче кирерде ажыглаза хөңнү.

Бо давыже, Бичелдей Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округдан Күрдумаже кирер бир тускай бодалдыг болуп болур. Ажы-биле чугаалаарга, Тывада Бичелдейниң ады республикага 90 чылдарның эгезинде болушкуннар-биле холбаалыг. Ол болушкуннарның түннелде республикага националдар аразының харылзаалары баксыраан. Тывадан 20 муң орус дылдыг специалистер көжүп чоруткан. Ол бодунуң “хирлени” берген адын арыдып алыры-биле “Орус дылдың статусунуң дугайында” хоойлуну ажилдап кылырына идепкейлиг киришкен. Ынчалза-даа үш ажыг чыл дургузунда Күрүне Думазына Бичелдейниң кылып турган ажылы оон бодунуң-на тургусканы Улусчу фронтунуң ажил-чорудулгазындан ырап, бо үеде “кем чок” аларган дээрзин чугаалаары амдызында элек. Ооң кадында Бичелдейниң ажилдап кылганы “Орус дылдың статусунуң дугайында” хоойлуну Федерация Чөвүлелиниң деңгелинге хүлээп албаан. Соңгулдаларга чедир аркан үеде Бичелдей бодунуң политиктиг эге базымнарының үезинде “хевирлеп” алганы оур-хевирин ескерттип, хей-ниитиниң мурнунга чагай оур-хевирлиг кизи болурун кызыдары магачок.

Маана хамаарыштыр чоокта чаа “Риск-информ” солунга Улусчу фронтунуң үш идепкейжилериниң 90 чылдарда Тывага болушкуннарга амгы Чазак Баштыны база хамаарылгалыг деп нүгүлдөп бижээн чүүлүн айтып көрээлиңер. Ол “сарыг солунга” үнген материал оларның манааны ышкаш, хей-ниитиге “частыышкынны” болдурбаан. Мате-

риалдын авторлары-даа, ук солунда республикада онзагай черни эзелейн турарын айтып каайн. Солунуң редакциязы ол үш кижиниң хоп-чип долган чүүлү үнген солунуң тиражын 13 муң чедир хөөткеш, (солунуң анаа тиражы 3 муң) көдээ черлерге халас үлеп берип турган. Ол-даа соңгулда мурнуң суртаалы-ла боор. Кым ону акшаландыргаш организастааны парлаатынган материалдың утказындан алырга-ла, билдингир, 90 чылдарның эгезинде республикага болуп турган болушкуннарга өске кижини буруудадып, бодунга таарымчалыг байдалды тургустунуп алыр дээни-ле “хөлеге” артында турар кижиге сорулга-ла турган боор.

Удавас болур соңгулдаларга “Чаңгыс демниг Россия” партиязының идепкейлиг киржири-нин барымдаазы бар. Ынчалза-даа ук партияны Тывада девискээр салбырында хөйгө көзүлбес маргыштыг чүүлдер бар дээрзин айтып каары артык эвес. Бир эвес олар бар-ла күжүн чаңгыс сорулгаже угландыргаш, тургустунуп келген чөрүлдээлерни дарый шийтпирлеп аптар болза, бо партияны Тывада салбыры удавас болур соңгулдаларга дээштиг киржириниң аргазы бар.

А коммунистериниң одурунда онзагай ескерлишкыннер амдызында чок. Чоокта чаа болган РФ-тиң Коммунист партиязының девискээр салбырының партия конференциязына Г.Ширшини тус черни коммунистери база катап соңгүдүп алган. Тываның коммунистери боттарының туружун деңгизгүр-леп, “онзагай” дээн кижилер-биле харылзаа тутпайн, оларның күткүшкүннеринге алыспайн, демги-ле “сарыг солуннарның” арыннарына Чазакка удур суртаал кылбайн турар. Амдызында коммунистер боттарын тайбың алдынып турар. Оларны одурундан удавас болур соңгулдаларга киржир кордакчының ады ам-даа билдинмес. Бо хүннерде РФ-тиң Коммунист партиязының Тывада девискээр салбырында бактаап кирген кижилериниң саны өске партия, шимчээшкиннерден хей. “Чаңгыс демниг Россия” партиязының Тывада салбыры кижигүннериниң санының талазы-биле амдызында ийги черде турар.

“Чөөн үзелдиг күштерниң эвилели” партияның девискээр салбыры бо соңгулдаларга боттарының кандиданы салбас. Ынчалза-даа нийти партия даңзызы дээш олар суртаал ажылын чорудуп болур. Кызылда “Чөөн үзелдиг эвилел” партиязының төлээлери — Туневтарның өг-бүлөзи. Оларның холунда хуу телеканал болгаш хей номчукчулуг солун бар. Ынчангаш оларның соңгулда мурнуң суртаал ажылына деңгизги улуг. Болур соңгулдаларга Туневтарның массалыг информация чеп-сектери база-ла хамаарышпас турушту ээлээри магачок.

“Яблоко” партиязының девискээр салбырының байдалы ындыг-ла кончуг эки эвес. Нийти-биле бүгү чуртта “Яблоконуң” туружунда быжыгышыкын бар. Бир эвес ындыг байдал моон-даа сонгаар турар чүве болза, тус черни партия сал-

Соңгулдаган

бырынга өзүлдөлүг байдал туруп болур. Амгы үеде тус черни “яблокожуларының” мурнунда информастыг хандырылга талазы-биле таарымчалыг эвес байдал тургустунган. Бо давыже, олар оон мурнунда үндүрүп турганы неделя санында үнер “Вести” солуну катап тургузар боор.

“Мастер” садының ээзи Э.Т.Наксыл соңгулдаларга киржири-биле кидин түлүк белеткенип турары чугаажок. Эрткен чылын Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатасына депутат кылдыр соңгүдүп алганы, хоорай чагыргазының соңгулдаларына киришкеш, рейтинг талазы-биле беш дугаар болганы Э.Наксылды моон-даа сонгаар соңгулдаларга киржиринге хей-аы киирип турар. Амгы үеде ол “Евразия” партиязының Тывада төлээзи. Ол чоокта чаа “Тыва-Мастер” деп солунуң бүрүткелин эрткен. Эрткен соңгулдаларга Э.Наксылга хамаарылгалыг “коргунчуг компромат” бар дээрзин чугаалажып турган. Ынчалза-даа ону Кызыл хоорайның мэриниң соңгулдаларының үезинде ооң удурлалыкчылары ынчалдыр-ла көргүспээн. Бо хуу сайгарлыкчының чаңгыс мандаттыг соңгулда округна болур соңгулдаларга киржириниң дугайында чугаалаары ам-даа

ШИМЧЕНИП,

рундан, албан-хүлээлгезинге эхарысалгалындан, шимченип, хөделип билеринден көдээ ишчилерниң чуртталгазының байдалын кизи эскерип каар. Силерниң черде удуртукчуларның ажил-ижи-биле бистиң суурууска 2002 чылда чоруттунган, кылдынган чүүлдерни (чүүлдештирип) деңнеп көрүңер. Номчукчулар, бистер, ындыг утка-шынарлыг материалдарны күзелдир-вис-биле номчуп таньжар бис.

Сумуда социал адырның албан черлериниң байдалы чүгээр. Ийи уруглар сады ажилдап турар. Аш-чем амдызында бар. Ортума болгаш хөгжүм школаларында өөрениринге

таарымчалыг байдалдарны ук организацияның удуртукчулары тургускан. Эмнелгениң байдалы амдызында ажырбас. Отчеттуг үеде суму чериниң кол-ла кылып чорудар ажылының утказы ындыг турган боор деп түннедим. Чазактан, кожун чагыргазындан келген доктаал-саавырлар-биле таныжылга күүселдизин, чоннуң кириген дилег билдир-ишкениниң сан-түнүн отчетта айыткан. Кымга чүнү, кажан, каия, кайы хире хемчээлдиг картофель, тараа азы ногаа үре-зини бергенин тода көргүзүп бижээн болза эки турган. Илеткел-чигеши номчааш, элээн сайгарылдыр бодандым. Ында эртем-

ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

эрте. Ындыг-даа болза өске кандидаттарга бодаарга, Э. Наксылда саң-хөө талазы-биле курлавыр бар.

Бо хүннерде РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де эргелелинде бүгү Россияда бар 14 партияларның девискээр салбырлары бүрүттөтүнгөн. Үстүнде адаттыган партиялардан аңгыда, "РФ-тиң Национал патриоттуг күштери" (Б.С.Седей), "Россияның ортумаг болгаш биче сайгарлыкчы чорукту деткири" партиязы (И.В.Каа-оол), "Хосталга болгаш улусчу эрге-чагырга" партиязы (И.В.Молчанов), "Россияның аграр" партиязы (Н.Б.Алдачи), "Россияның патриоттар эвилели-Евразийски партия" (Э.М.Манчын), "Чоннуң катап хөгжүлдези" (А.С.Серен), "Социал чөптүг чорук" партиязы (В.Д.Серен болгаш А.А.Скударнова), "Россияның социал-демократтыг партиязы" (В.А.Онопко). Чоокта чаа

соңгулдаже

"Либералдыг Россия" партиязының салбыры бүрүткелди эрткен. Ук партияның салбырын хөйге билдингер С.Пивоваров болгаш С.Горев төлээлеп турар.

Оон аңгыда республикада политиктиг партиялар дугайында федералдыг хоойлуну хүлээп алырының мурнунда бүрүткелди эрткен 5 политиктиг тургузуглар бар. Ындыг политиктиг тургузуглар хоойлу езугаар бо чылдың июль 14-те политиктиг статусун чидириттер. Ынчангаш ол хөйниити тургузуглары политиктиг ажыл-чорудулгазын удавас соксадыр.

Хоойлу езугаар соңгулдаларга киржир кандидаттарның болгаш партияларның даңзызын соңгулда болур хүнү чарлаанындан 30 хонук дургузунда РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязынче чоруткан турар ужурулуг.

Удавас болур соңгулдаларга кымнар киржип болуру? Оларда кандыг-кандыг политиктиг аргалар барын маңаа шенеп тайылбырлап көрөй.

Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаты. Ол республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларына киришкеш, аштырышкына таварышкан. Оон дээр элээн үе эрте берген. Ол үе дургузунда Ш.Кара-оол хомудал

дарын ажып эрткеш, бо үеде тургустунуп келген политиктиг байдалга таарыштыр бодунуң туружун шилип алган чадавас. Эрткен соңгулдаларга киришкеш, Кара-оол алышкылар саң-хөө талазы-биле карылгага таварышкан-даа болза, өнчү-хөреңги талазы-биле чидиритпег болбаан. Бир эвес бо соңгулдаларга Ш.Кара-оол киржир болза, алышкыларның хуу ажыл-агыйы база бир республика масштабытгы соңгулда кампаниязынын чүгүн ууп шыдаар бе деп чугаалаары амдызында билдинмес. Ш.Кара-оол "Чаңгыс демниг Россия" партиязының талазындан бо удаада деткимче алат диттикес боор.

В.Даржаа. Эрткен чылгы соңгулдалар аңаа ажыктыг болбаан. Соңгукчуларның хөй кезии В.Даржааның ады-биле буураан пиво заводун, Туран баар авторук чоогунда бай-шыдалдыг ферма-биле болгаш Чазак Даргазының соңгулдаларына киржип тургаш, "халдаашкына" таварышкан кижилер деп холбап көрүп турар. Хөйүнү сагыжына оон телеканалга холуп шарыдып алгаш, чугааланып органы-ла артып калган.

Чоокта чаа ону ажылдап турганы эрге-дужаалдан хостаан. Ынчангаш оон сагыш-сеткилинде кандыг дүвүрээзин туруп болурун бодаарга-ла, билдингир. Бо соңгулдаларга боду киришпес-даа болза, В.Даржаа республиканың күүсекчи эрге-чагыргага удур үзелдиг кижилериниң талазынга хөдөлүп ажылдап болур.

С.Саффрин. Чазактын талазындан тудуг кылырынга күрүне чагырларын ап-даа турар болза, бо кижилер-биле чоок харылзааны тутпушаан хевээр. Шап-ла ындыг чаңы-биле ында-мында-даа чок "найыралдан" эрткен соңгулдаларга С.Саффрин аштырышкына таварышкан болгай. Ол удавас болур соңгулдаларга боду киришпес-даа болза, кандыг-ла-бир кандидатты деткип болур. А кымны деткип болуру чүглө оон бодундан хамааржыр.

В.Норбу. Эрткен соңгулдаларга ол рейтинг талазы-биле бүзүрелдиг үшкү черге турган. Соңгулдалар соонда В.Норбу Тываның соңгукчуларының караанга көзүлбээн. Бир эвес В.Норбу бо соңгулдаларга киржир күзелдиг

турган болза, үр хуусаа дургузунда республиканың политиктиг арызындан "читпес" турар ужурулуг. Өскелерге бодаарга, хөй акша-төгерикиг болганда, бо соңгулдаларга ол киржип болгу дег. Ынчалза-даа бөгүнгү бистиг чидиг айтырыгыларывиска оон үзел-бодалы чоок эвес.

А.Ю.Кашин — чаңгыс-даа соңгулда кампанияларын үспейн, аңаа удаа-дараа киржип келген кижилернин бирээзи. Чүге ол бо соңгулдаларга киришпес деп.

В.В.Вагай-оол — тус чернин соңгулдаларының үспес чаңчыл болган киржикчи. Ынчалза-даа Кашинге бодаарга, болган соңгулдаларның чаңгызынга-даа тиилеп албаан. Оон сөөлгү үеде Конвизтиң чанында-ла чоруп турарындан алырга-ла, "элдептиг кижидир" дээрзи билдингир. Солун, сеткүүлге бодунуң дугайында материалдар бижире, а солуннар оон дугайында аңаа таарымчалыг эвес шын чүүлдерни бижирге, чаргы-чаалы кылып, судтажырынга-ла өйлежип калган кижидир ийин.

С.С.В.Монгуштуң бо соңгулдаларга киржип болурунун барымдаалары бар. Ындыг-даа болза эрткен соңгулдаларга киржкеш, генерал акша-төгерикиг "Чаңгыс эп-сеткил" партиязының талазындан болгаш С.Шойгунуң талазындан деткимчени ап турбуже, соңгулдаларга ойнадып алган.

Э.М.Манчын — республиканың Чазак Даргазынче угланган пиар-инициативалар ажылгаарының талазы-биле билдингир кижилернин бирээзи. Эрткен чылын болган соңгулдаларга киришкеш, удурлангышкыны бодунуң-на кожуунуңа аштырып алган. Амгы үеде Абдул Вахед Ниязовтуң удуртуп турары "Евразия" партиязының Тывада төлээзи. Ниязов дээрзи "Рефак" деп шимчээшкини удуртуп баштап тургаш, "Чаңгыс эп-сеткил" партиязының даңзызындан Күрүне Думазының депутатынга соңгудуп алган. Ынчалза-даа оон ваххабит угланышкынының организацияга хамаарылгалынын көргөш, ук фракцияның кежигүнүнүнден хостаан. Оон дузазы-биле соңгудуп алган Бичелдей Думаның фракциязының кежигүнүнге хевээр артып калган. Ниязовтуң партиязын Тывада төлээлеп турар Э.Манчын оон мурнунда-даа Бичелдей-биле бодунуң чоок харылзааларын чажырбай турган. Бичелдей биле Конвизтиң

кады демнежип тургаш, тургузуп алганы "Риск" солунуң кол сорулгазы информастыг деткимчени ажылгап тургаш, Э.Манчынны Кызыл хоорайның мэриниң албан-дужаалына олуртуру турган. Ынчалза-даа Бичелдей биле Конвизтиң бо бодалы херек кырында боттанмаан, Э.Манчынны соңгулда мурнунда-ла бүрүткелден уштуп каапкан. Бо удаада Э.Манчын Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының соңгулдаларына киржип болур.

Маңаа эрткен соңгулдаларга киржип тургаш, "көскүлөң" апарган кижилериниң аттарын адап болур. Соңгулда кампаниялары деп чүл деп биле берген чамдык кижилер бо удаада болур соңгулдаларга база киришсе хөңнү. Күрүне Думазынче Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан "варягтарның" киржилгезин база сандан үндүрүп болбас. 1999 чылда Күрүне Думазынче Тывадан оларның бирээзи соңгудуп алган болгай. Локтионовтуң талазындан болган болушун Тывага өөрөдиг болуп, өске черлерден келген кижилерни бистиг республиканы Күрүне Думазыга төлээлдеринге чигзинип бар. Ынчалза-даа канчап билир, "азалар канчаар-даа баштактаныр болгай".

Бо хүннерде соңгулдаларга белеткел республикада, бүдүү-даа болза, эгелей берген деп болур. Элдептиг чүве чүл дизе, республикада "хөктүг" чангыс чамдык билдингир кижилериниң соңгулдаларга бо хүннерден эгелеп белеткенип эгелей бергени элдептиг болуп турар. Чаргы-чаалыга ынак С.Конвизтиң чижээнден алырга, соңгулдаларга киржир күштерни ол бодунга таарымчалыг кылдыр тургузуп ап, тус черге болур соңгулдаларга "тулчуушкун шөлүн" бо үеден эгелеп белеткеп эгелей берген.

Сөөлгү үеде Тывада "Либералдыг Россия" партиязының төлээлериниң аразында база-ла чиктиг байдал тургустунуп келген. Тургустунуп чадап чыткашла, ук партияның кежигүннери Березовскийниң талалакчылары болгаш удурлангышкылар кылдыр чарлы берген. Эрге-чагыргага удур тодаргай оппозицияны тургузарда, либералдар биле коммунистерни каттыштырып алгаш хөдөлзе эки боор деп, Березовскийниң боттарының талалакчыларына берген айттышкынындан маргыштыг байдал тургустунуп келген. Декабрь

айда Англияда чаштынып чыткан олигархтын талалакчылары, оларның аразында С.Конвиз "Либералдыг Россияның" хүрээленинден үндүр хөглеттирген. Ынчалза-даа Кызылдың деңгелинге Конвиз дескен олигархтын айттып бергени идеязын бодунуң солунунуң арыннарына боттандырып, Березовский-биле интервюларны болгаш тус черни коммунистериниң материалдарын удаа-дараа парлап үндүрүп турар.

Кымга-даа билдингир Березовский амгы Россияның эрге-чагыргагазынча улуг дүвүрээзини тургузуп турар. Тодаргайлаарга, оон боду эвес, а шынчы эвес чорук-биле мөөңөп алган акша-төгери айыылды тургузуп турар. Ол бодунуң сорулгазын чедип алырда, хамык-ла "хирилги" капиталын Россияның девискээринче угландырар бодалдыг. Ынчангаш С.Конвиз ол хөй акша-төгери көрнү бергеш, хөдөлүп эгелээр-даа чадавас. Удавас болур соңгулдаларга "Риск" солуну долганган бөлүктүн тиилеп алыры чөгөнгиг. Ындыг-даа болза Березовскийниң азаан акша-төгериин ап болур арга оларда бар. Олар чүден-даа чалданмайн сорулгазын чедип алыры-биле кандыг-даа "хирилги" аргаларны ажылгаза хөңнү. Безин националдар аразында чөрүлдөөлери-даа үндүрүп болурлар.

Сөөлгү медээлерден алырга, РФ-тиң Юстиция яамызының Тывада эргелели "Либералдыг Россия" партиязынын салбыры Тывада бүрүткелди эрткен. Бүрүткел саазыныннарындан билдинип турары болза, С.Пивоваров биле С.Горев оон удуртукчулары боол турар.

Бичелдейге хамаарыштыр немей чугаалап каар чүве болза, ол сөөлгү үеде С.Конвиз-биле элээн чоокшулашып турар апарган. А Конвиз база үндезин чоннуң аразындан шынгыы "эвилелчилиг" болурун күзеп турар. Бодун хүндүлээр политиктер, Вагай-оолдан аңгыда, канчап-даа Конвиз-биле найырал тудуп болбас. Ажы-биле чугаалаарга, Бичелдей-даа, Конвиз-даа бот-боттарынга мезү-шанырнын кижилери-дир. А бо ийи кижиниң аразында эвилелдежишкениң төнчүзү кандыг болурун амдызында чугаалаары эрте. Ону чүглө үе көргүзэ бээр.

М. ГАЗОВ.

Кожуун, суму чагыргаларында

ХӨДЕЛИП КӨРЗЕ...

билигилг кижилер ажылдап турар чүве ыйнаан? Бир мындыг бижимел бар: 90 га черге тараа чашкан, оон 45 тонна кызыл-тас ажааттыган. Бир гадан орту-маа-биле 5 центнер дүжүттү алган. 9 тонна тарааны үрезинге курлавырлап арттырган. Та кымның кылган үүлези чүве? Ону суму чагыргазы тараан боор оң деп догааштырдым.

2002 чылда сумуда ажыл чок кижилерни түр үеде хөй-ниитиге ажыктыг ишче хаара тудуп, 26 муң рубль түнге үүле-херекти бүдүргенин илеткелде улаштыр айткан. Суурда арагалаар чорук эвээжевейн турарын, шынары багай арага аймаан (техник-

тиг спирт) чажырып садар "адрестер" бар деп отчетта дорт демделгэн. 2002 чылда суму девискээринге ниитизи-биле 6 борбак кем-херек үүлгедишкени демделгеттинген. Ында кижиниң кадына хоралыг 3, аар — 2, база чаңгыс-ла борбак оор херээ болганын чиге, тода айткан чорду.

Илеткелди төндүр номчааш, дыка-ла бодандым. Шыны-биле алырга, Кур-Чер суурда амьдырал байдалы, корум-чурум кандыгыл? Үстүнде чүүлү көөрү-көргө "даң хазазы" — бистиинде шыпшың-даа ышкыш кылдыр сагындырар-дыр бе? Суму чагырга чериниң чыл дургузунда

кылып чоруткан ажылынын түннелин тус черниң чурттакчылары боттары үндүрүп, үнелелди бээр ыйнаан. Хурал-суглаа чарлаарга кээр эвес бис. Суурнун байдалын бо материалды дамчыштыр танышсын дээш бижидим.

Кур-Чер суурнуң чурттакчылары пенсия, пособие акшаларын озалдап-даа болза, ап турар. Кижилерге каш акша октап бергеш, ажыл чоруп тур, чурттап кылаң-тас дээрге кайын боор. Тус черде эң-не берге айттырылган — телефон харылзаазы болгаш пассажирлер аргыштырылгасы. Чамдык бичии суурларда чурттуң кайы-даа

девискээри-биле хостуг чугаалажыр электрилиг харылзааны тургузуп каан-дыр. ТР-ниң Чазак, Кызыл кожуун чагыргагазы Тывада эң-не берге амьдыралдыг Кур-Черни катап сегидериниң айттырып дарый өөренип көөрү-биле база аңаа хамаарылгалыг бүтү албан черлериниң удуртукчулары суму-биле катап таныжып көрзүн, номчузун дээш "Шың" солунче мону чорудуп олурар ужурум ол.

Социал адырда албан черлериниң ниити байдалы чүгээр деп үстүнде айттым. Ындыг-даа болза культура одааның ажылдаарына таарымча чогуң оон эргелекчизи Э.Д.Кууларның чугаазы бадыйткаар.

Клубка капитал септелге кылыр акшаландырышкыны ТР-ниң Чазак чөпшээрер, 2002 чылдың бюджетинче кириген. Кышкы үеде маңаа ажылдаар

аргажок. Клубтуң дэвиинин көөр болзунарза, шуут коргунчуг. Ону өске бир черде бьжыглааш, азып каан чүве. Айыыл-халап болу берзе, кым харылаарыл? Ажылдаары хорутлуг дугайында актыны тургускан. Тускайлап көрүп каан акшаның кайнаар барып турары билдинмес. Культура одаанга аңгы одалга системазы, кочегарка база кылып ужурулуг чүве. Бо бүгүнү сүржүп-сүржүп кээримге, эрткен чылын декабрьда капитал септелгени Кызыл кожуунда бактаап турар бир тудуг организациязы (удуртукчузу Л.С.Артаев) эгелээр аттыг болган ындыг. Бөгүнге чедир (апрель ай эгези) прорабтын изи-чыды-даа билдинмес. ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыды Э.А.Данзын септел-

(Уланчызы 6-гы арында).

КАНДЫГ-ДАА ҮЕДЕ ЧИДИРБЭЭН

Тыва Республикада Сарыг шажын улуг шаптааразыннарга, шылгалдаларга таваржы-таваржы оожумдаа болза, бурунгаарлап сайзырап бар чыдар. Ооң Тывага келир үези канчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш бистик корреспондентивис Сарыг шажынның Тывага сайзыралына улуг үлүг-хуузун кирип чоруур тибет башкы Лопсан Тубтенден интервью алган.

—Хүндүлүг башкы, каяа төрүттүнгениңерни, өскениңерни номчукчуларга таныштырып көрүңер.

—Мен 1966 чылдың 1 айның 7-де Индияда Дхарамсаладан ырак эвесте Симла деп штатка төрүттүнген мен. Сес харлыымга чедир ада-иениң холунга өстүм. Оон олар кайызы-даа чок апарганнар.

—Шажын эртемин каяа чедип алган силер?

—Ада-ием чок апаарга, өске төрөлдөрдү мени 9 харлыг турумда, Кандан-Шарце деп хүрээге хуурактадып кирип каан. Ук хүрээге хуурактарның болгаш лама-башкыларның саны 1500 чедип турган. Аңаа буддистчи философияны болгаш тибет дылдың грамматиказын өөренип турдум. 20 хире чыл өөрөнгөм соонда, 1998 чылда геше дужаалды алган мен. Чогум өөренип тура-ла, 10 чыл иштинде чаа келген хуурак оолдарга тибет дылдың грамматиказын база башкылап турган мен. Ооң соонда хүрээ столовазының эргелекчизи бооп бир чыл ажылдаан мен.

—Хүндүлүг башкы, Тыва Республикага кээп ажыл-

даарының дугайында кажан шийтпирлеп бодай берген силер?

—Чогум мээң бодумга ыңай бээр өскээр ажылдап чоруур деп бодал кажан-даа турбаан. Ол-ла хевээр билим бедидип, Кандан-Шарце хүрээзинге чурттап, ажылдап артып каар деп бодалдыг турган мен. 1993 чылда Шагаа үезинде Чырыткылыг XIV Далай-ламаньң Дхарамсалада Чазаандан бистик хүрээге үш чагаа келген. Оларның бирээзинде меңээ Россияда Тыва Республика деп чуртче ажылдап чоруун сүмелзеп болган. Тибет болгаш англи дылдан өске дылдар билер эвес, арай дадалгалзап, аайын тыппайн турган мен. Бодумнуң кол башкым, ыңчан 67 харлыг турган, Кеше Лхарампа (ол чоокта чаа бурган ораныңче чаларай берген) бээр кээрими аажок деткип турган. Оон ыңай кады өөренип өскөн эш-өөрүм-даа меңээ чоруурун сүмелеп турганнар. Ынчангаш оларның деткимчезинге хей-аът киргеш, ырак, чаңгыс-даа барып көрбээним, билдинмес чуртче ажылдап чоруур деп ыяк шийтпирлеп алган мен. Оон-на эжим Дакпа

Гьятсо-биле бээр чорупкан бис. Тыва кижилерни бир дугаарында Москвага бисти уткуп хүлээп ап турда, көргөн бис. Оларның бирээзи Наталья Товуу чүве. Тываларны көөрүвүске, тибеттер ышкаш азиат кижилер боорга, дыка-ла өөрзөн бис.

Баштайгы удаа Улуг-Хем ол чарында "Чойхорлинг" хүрээзинге чурттап, ажылдап турдус.

—Тибет болгаш тыва чоннун аразында кандыг дөмөй чүүлдер эскердиңер, башкы?

—Хевир-дүрүзү-даа, аажы-

чаңы-даа, аш-чеми-даа, культуразы-даа дөмейзимээр-дир. Ылаңгыя көдээ тыва чон тибеттерге дыка дөмей, ажык, биче сеткилдиг-дир. Эгезинде чаа келген үевисте чуртувус, чонувус сактып шаг болган бис. Дакпа Гьятсо кезжелерде авазын сактып ыглап-даа турган. Ам таныш-көрүш, эш-өөр көвүдзөн, тыва чонну төрелзинип калган, тибет чонувус аразында дег чурттап, ажылдап чор бис.

—Эгезинде маңаа хуурактар өөредип турган болгай силер. Олар ам кайда, чуну канчал чоруурул?

—Сундуй Роман башкы-биле 1998 чылдан 1997 чылга чедир 22 хуурактарны чыып алгаш, философияга болгаш тибет дылдың грамматиказына өөредип турдус. Оларның чамдыгы Индияге өөренип чоруй барган. Чамдыктары кандыг-бир чылдагааннар-биле өскээр тараан. Кижик бүрүзү лама болуп шыдавалла болгай. Ынчалза-даа баштайгы өөреникчилерим аразына 2-ги Камбы-лама турган Аганак Хертекти чоргаарал-биле адаардыр мен. Амгы Камбы-лама Март-оол Норбу-Самбууну база мен тибет дылга өөредип эгеледим. Чөөн-Хемчик кожуунун Даа ламазы Аяс база мээң өөре-

никчим чүве. Сарыг шажынның оруу-биле бүзүрелдиг чоруп олурар өске-даа өөреникчилерим бар. Ам хуурактар хүлээп өөредир дээр, чалалгалар хей-дүр. Ажыг-шүжүгте туттурган, сагыш-сеткили хоозураан, хей-ады кудулаан кандыг-даа кижик меңээ кээр-дир. Ындыларга дузалаар, арга-сүмени бээр — лама кижинин кол херээ. Келген кижилерге чүгле шажын өөредии-биле дузалаар эвес, акы-дүма, оглуу, кызы дег чагыг-сүмени бээр апаар.

—Тывада Сарыг шажынга хамаарыштыр чуну чугаалаар силер, хүндүлүг башкы?

—Тыва чоннун алыс сүзүү улуг-дур. Чеден ажыг чыл иштинде атеизм чурумунга чурттап чораан хирезинде, Сарыг шажынның эге үндезин билиш-киннерин салбааны кайгамчыктыр. Чүглө чоннуң езу-чаңчылдарында эвес, харын-даа тыва чечен чогаалда безин Сарыг шажынның угаадыглары колдап турарын тускай эртеминик литературоведтер-биле эскерип турар бис. Ынчангаш тыва үлегер чугаалар безин дыка мерген утка-шынарлыг. Тыва чон бодунуң үндезин Сарыг шажынын кандыг-даа берге үеде чидирбес, ол оларның ханында. Ооң сайзыралы, келир үези Тывада улуг.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

ЧУРУКТА: тибет башкы Лопсан ТУБТЕН.

ШИМЧЕНИП, ХӨДЕЛИП КӨРЗЕ...

(Төңчүзү. Эгези 4-5-ки арзынарда).

гени углап-баштаарына дузаны кадар боор деп идегедим.

Үстүндө айтылган четпестерге хамаарыштыр 2001 чылдың май 8-те бистик суурга Чазак хүннери эртип турда, 17 "чиик-каралыг" даргалар келди. Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы бир дарга (адын билип албаан мен) башкарып эрттирген чүве. Ол-ла удуртукчудан ТР-ниң Президентизинин адынче делег билдиришикинни бижээш, Ш.Д.Ооржакка чедирин диледим. Тус черниң амыдыралын эде көөр талазы-биле шүгүмчүлөлдиг материалды база ол үеде бижээн турдум. Чазак Даргазының оралакчызы, бир дарга баштаан 7 хире удуртукчу ажылдакчылар суурга келгеш, "Шын" солунга үнген чүүлде четпестерни айыткан фактылар шынга дүгжүп-дүүшпейн турарын истеп-хынап көргөш, барымдаалар шынныг болган деп түңнөл үндүргөш чоруткан. Кур-Чер сумузунга боттук көскү амыдырал эскерлишикиннери болбаан шаанда шүгүмчүлөлдиг материалдар солун арзынарындан кайын өстүр.

Суурнуң социал-экономикиг хөгжүлдөзү чангыс черге турупканын дараазында чижектер-биле бадаткадым. Чижээ, хүннүң негелдезинге дүүштүр чонга ачы-дуза чедирип, хей кижилер ажылдап турган черлер: амыдырал хандырылга комбинады, столовая, кондитер кылыгыларынның цеги, тудуг организациызы, тараа шаңгы, рабкооп болгаш өске-даа чуртталгага эргежок чугула албан черлери ажылы буураанындан бээр элзэн чылдар шуужуп эрти. Үстүндө айытканым Чазак хүннеринин үезин-

де биске келген удуртукчулар боттары тургаш: — "Бо суурга тууйбу заводун тудар, дааранылга фабриказын ажыдар бис, акшаландырышышкыны ТР-ниң Чазаа харылаар — деп аазаашкын бергенин сайыттар, күрүнө комитеттеринин даргалары сактып-ла олар чүве ынаан.

— Совхоз дүшкен, шупту чүве сандараан, бисте буруу чок, үе-шагның байдалы ыңдыг — дээш чылдар эрттирип, ажыл чылдырып оларга кайын боор. Оода-ла кожуун, суму даргалары бо черниң амыдыралын катап тургузар дээш шимченип, хөдөлип көрзе чүл? Кызыл кожуунда хүндүлүг даргаларымыс Кур-Чер суурга кандыг-бир көскү ажылдан кылып, изинер арттырып, чонче ээ көрнүп көрүнөр.

— Бот дугайы алырга, тууйбу заводу, пилорама тургузар, мал-маган садып алып, спортзал тудар талазы-биле инвестиция программанын шингээдип алырынга дуза, деткимче көргүзөр чагыгны РФ-тин Күрдүмасының депутаты Ч.Ч.Д.Ондарга 2001 чылдың декабрь айда киридим. 2002 чылдың январь 16-да ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын адынга бижээн чагыгыларымны дарга ыңчан суурга кээп турда, дамчыдып четтикпейн барган мен. Ынчангаш ону 2002 чылдың февраль 15-те Кызыл кожуун чагырганын даргазы Н.Ч.Ооржактын адынче адрестээш бердим. Бөгүнге чедир кандыг-даа түңнөл чок. Ындыг-мындыг шийтпир хүлээп алдынмаан, чагыг ажык хевээр артакан. Ооң харызын алып дээш чазак-чагырга черлеринде эжиин ажытпаан кабинетим чок. Кожуун чагырыкчызынга февраль 27-де баарымга: — Чазак даргазынче

шупту кирер бис. Сенче машинадан чорудуптар мен, суурга манап олур дээң. Апрель ай үнүп келди, чалалга кажан кээрил? Чөгелим-даа төнер четти. Чагырыкчылар чонга аазаашкынны берип кааш, чылдырып турзатурза, бирги дөрт чыл база ийги удааның ол хире хуусаазы билдиртпейн эрте бээр-дир.

Тудуг-суурну хөгжүдөр талазы-биле айтырыг бисте шуут уттулдурган деп болур. Өске черлерниң магальын! Ында бажың-балгатты немей тудуп, тараа-быдааны тарып, ногаа аймаан өстүрүп турар боорга, ол-бо кожуун, суурлардан улус көжүп кээп, чылдың-на 20-30 хире өг-бүлө немезип кээр суг болгулаар аан. Республиканың өске сумуларының ажыл-ижин солун, сеткүүден номчуп, теледамчылыгдан адааргал-биле көрүп, дыңнаар бис. Чижээ, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Каа-Хем кожууннарның көдээ черлеринде амыдырал диңгиреп турар. Барын-Хемчиктин Аянгаты суму чагырганының анык даргазы (адын уткан-дыр мен) суурда "адрестерниң" когун үскен дээнин шуут магадал номчудум ийин. Тываның иштинде эки ажылдыг чаа үениң чагырыкчыларын каяа-даа мактап, таныыр-билер чонумга оларны таныштырып, ат-сывын адап чоруур-дур мен. Мөзү-бүдүжүмден ажыл-иште, аажы-чанда, амыдыралда четпестерни сойгалакчы езу-биле көөр чаңгы болгаш, хөрек-чүрээмге хомудалым үр шыгжаар хөңнүм чок.

Бодумнуң чурттап олар суурумда чоннун ниити амыдыралын бижип көргүстүм. "Ирик чудук черле бир андарлыр" чүве дээр.

Кожуун чагыргазы дуза кадып шыдавал чүве болза, чон-биле сүмелечип тургаш, оода-ла пилорама чыып салгаш, ыяш болбаазырадыр пункту ажылдадыр, ажыл чок кижилерниң бир кезин хаара тударын чедип алыры күзенчиг. Тускай бригаданы тургускаш, тудуг материалдары кылып эгелээр, ооң-биле чурттакчы чонну, албан черлерин (Кызылдын, өске-даа суурларның болгай-ла) бүдүрүлгелерни хандылар. Малдың баш санын өстүреринин, мал чок өг-бүлелерни малдандыларынын айтырыгларын чугулалап көөр болза эки. Чазаныр азы идик-хеп септеп, даараар цехтерни ажыдып, канчал-чооп тургаш ажылдадырының оруктарын дилеп тывар. Чазак хүннери суурга болуп турда: — Маңаа дааранылга фабриказын ажыдынар, тууйбу заводун тургузар, дузалажыр бис деп аазап турган даргаларымыс бар болгай. Олар ам ийи чыл эрткенде, чүү деп хары бээр ирги?

Кайда силер, чаңгысклассчылар? Бызаңнаар, дарганнар, даараныр ус-шеверлер бистиңде эмгежок болдур ийин.

Тууйбу заводун чоп ажыдып албас деп? Элезин, дойнун курлавыры четчир, шынары эки-дир. Шын харын, чугаалаарга белен-не, ыңдыг-даа болза күрүнеден, чазактан акша-төгерики дарый дузалаптар чүве болза, кылдынып болур чүвөлөр-дир деп бодал чор мен. Бо чылын Кур-Черге колхоз, совхозту организастап тургусканындан бээр таптыг-ла 55 чыл болур. Ону демделеп, ачы-буян марафонун чарлап, суурга бир ажыктыг үлө бүдүрүп

алырының оруу бар-дыр. Чоннун ачызында байып, мандып алган, бо суурга өскөн-төрзөн, "балдырлыг", бай-шыдалдыг коммерция долгап турар кижилер чер болганында эвээш эвес болгай. Олар ачы-дузанын көргүзеринден чоп ойталаар деп?

Түңнөл сөс орнунга: суму чагырганының ажылында четпестер чок дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Суурда арагдары, кем-херек үлгедиринге сундулуглар эвээш эвес. Ол ышкаш шынары багай арага аймаан чажырып садар "адрестерниң" когун үзер херек. Оларның-биле демиселди суму чагыргазы, шагдааның участок төлээзи моон сонгаар шыңгы чорудар, арагалаар, кем-херек үлгедир болгаш оорлар чоруктарны болдурбас дээш тодаргай хемчеглерни алып дээрзинге бүзүрээр апаар. Кожуун, суму чагырыкчыларының дуза, деткимчезинге даянып алгаш, Кур-Черниң чону акша-төгерики боттары ажылдап алырының аргазын тып, тараа, ногаа, картофель тарып өстүрүп, малынын эдын, сүдүн, дүгүн садып-саарып сайгарып тургаш, канчаар-даа чурттап амыдырай бээр. Удуртукчу-даа, бөдүүн чурттакчы-даа кижик бүрүзү шимченип ажылдаар болза, чүглө ыңчан амыдырал экижиир. "Бөрүнү буттары чемгерер" дээр. Хөдөлбөске, кепек кайын кээрл... 2003 чылда кожуун, суму чагыргалары экономиканы база социал адырны хөгжүдөринче угландырган хемчеглерни дарый алып боор деп база катап идегеп каалыңар, эргим кур-чержилер.

Танов ЧИГДЕН.

Ужуражымалар

ЧОГААЛЧЫНЫ ЧОН ҮНЕЛЭЭР

Чоокта чаа Сүт-Хөл кожуунун чогуу чангыс чер-чурттуу чогаалчы Шомаадыр Дойлуевич Куулар-биле ооң юбилейин таварыштыр чыгыс ужуражымаларны эрттирген.

Байырлыг ужуражылга чогаалчының өскөн чери Кызыл-Тайга суурундан эгелээн. Кижини — өскөн-төрөөн черлиг, өнер-көвей чоңун, хини тудуш чер-чурттуг. Чогум-на оон дугайын: чер-чуртун, өнер-чонун, ада-ызыгуурунун бурун чуртун ол "Баглааш" деп романында алгап-йөрээп, келир салгалга угадып турар.

Кызыл-Тайга суурнун чогуу Ак-Тал аксында Шомаадыр Кууларнын ада-ызыгуурунун база ада-иезинин бурун шагдан бээр хууда чурттап чораан чуртунга кээп, (ол черге "Сүт-Хөл" совхозтун Кызыл-Тайга салбырыннын саар инек фермазы турган) ол фермага чогаалчының ада-иези, акы-дунмазы, оларнын уруглары ферманын буурап джеринин сөөлгү хүнүнге дээр ажылдап чорааннар. Шомаадыр Куулар школачы чылдарынын чайгы дышта-нылгазын ферманын инектерин кадарып, төрөөн Хемчинин шыргай арынын кодан чыдар чер бүрүзүн билер турган. Амгы үеде чогаалчының ада-ызыгуурунун чуртун чогуу ээн кагбайн, оон "Баглааш" деп чогаалында бижээни дег, анык өг-бүле хууда ажыл-агый-биле алды хана кидис өөндө чурттап оор болду.

Байырлыг уткуп алышкыннын кайгамчык чараш чүүлү — аныктарнын чаа кадаан аът баштыг чараш баглаажынгга ак-көктү киискидип азарын эзулалын кылганынга кижини магадап ханмас. Чаа кадаан баглаашта калчан-шилги анык аътты баглап каан. Оон бүрүн дериг-херексели аътты улам аян кирип, ол чаа баглаашка девиржи кылаштап турду.

Чогаалчы баглаашка ак-көк кадакты азып, йөрөөп чугаалагыже дээр калчан-шилги оон чанынга шимчеш дивейн, боданган дег көрүп турду.

Чогаалчы ак-көк кадаан киискидип кааш, аъттын дынындан тудуп алырга, ол база катап аңаа эргеленип шаг болду. Аътты ол дээп суйбаарга, амыраанындан карактарын безин шийиптер де. Ол өгже кылашталтарга, аът оон соондан эдерип, чүткүп турганын көөрге, ол бүгүнү кижини бижилдаа, чуруп-даа ханмас-тыр. Кайгамчык-ла чүве! Ол чүгле мени эвес, ында турган хей улусту, келген аалчыларны база кайгадып, хини-биле тудуш төрөөн черинде келген чогаалчынын өөрүшкүзүн аът база үлежип турары ол.

Баглааш эзулалынын соонда чыылган улуска болгаш келген аалчыларга төрөөн чуртунун балыктыг Кара-Суунун

кыдынгга чедирип, черже хөмдүнүп кирип бар чыдар ада-өгбезинин мал кажаларынын орнун көргүзүп, солун экскурсияны кылды.

Кууларны база оон-биле кады келген аалчыларын Кызыл-Тайга школазынга солун ужуражылгалар манап турган. Журналистер бир ангы, ном үндүрер черниң ажылдакчылары бир ангы, чогаалчылар, эмчилер бир ангы класстарга ужуражылгаларны эрттирген. Ылангы тыва литература класзынга болган Шомаадыр Куулар, профессор Доржу Куулар, чогаалчылар Черлиг-оол Куулар, Николай Куулар-биле ужуражылга солун болуп, аңаа киришкен өөреникчилернин тыва литературага билинин бедии өөреникчилер көргүскен. Оон түннелинде Доржу Сенгилович бир өөреникчини университетке хүлээп алурун үнелеп чугаалаан.

Чурттакчы чоң-биле ужуражылга үезинде Кызыл-Тайга суму чагырыкчызы Л.О. Ондар чоң-биле болган хуралдын түннелин чугаалап, оон докутаалын дындадып, хөйге чарлаан. Ол мынча диди: — Суурвустун чогуу мээң-биле сүмеле-жи, суурвуста чагыс-ла борбак чырык бажыңыс клуб улус бис. Ынчангаш кызылтайгажылар Шомаадыр Кууларга чоргаарланып, оон адын клубка тывыскаан бис дээш тус черниң чоң хуралынын төлөөлери база суму чагырганын, суур чагырганынын коллегия хуралдарынын протоколунун хоолгазын байырлыг эзу-биле чогаалчыга тутсуп бээр, чыылганнар өөрүшкү-биле хүлээп алганнар.

Шомаадыр Куулар болгаш оон-биле кады келген аалчылары суурнун чогуу улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткеш, чогаалчыга улуг хүлээлгени даандырып каанын база медресеп билип чугааладылар.

Ужуражылга соонда тыва чоңун чаагай чангылын эзугаар келген аалчыларны аяк шайже чалаан.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазы чогаалчыкчы ажил-иштиң чангыс чер-чурттугларынга болдунар шаа-биле дузазын көргүзүп турары — база чаагай үле. Моон

мурнунда кожуунун бир байырлалын таварыштыр бир кудумчуну Чогаалчылар кудумчузу кылдыр эде адааны чагырганын чоң дээш сагыш салышкынынын база бир херечизи-дир.

Шомаадыр Кууларнын юбилейин таварыштыр кожуун төвүнге болган ужуражылга үезинде кожуун чагырыкчызы Иван Шыванович Монгуш оон хөй талалыг чогаалчыкчы ажылын үнелеп айттышаан, оон чогаалдарын өөренип турарын онзалап, чыгыс сестерлиг байыр чедирген адреси болгаш улуг хевисти белекке берген.

Маңаа база бир солун чүве Ш.Кууларнын "Шорааннарда дайгы" деп документалдыг номунун республикада эге баштай аренда болгаш өг-бүле подрядыч кирген Чечектиг хойжу бригадазынын кижигүнери ол номда кирген маадырлары чедип келгени солун болган.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларнын чогуу — чоорган, хөйү — хөйлөң кижини деп чүвени оон-биле ужуражып келген чоңу бадыткады.

Василий МОНГУШ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

"Тываның аныктарынын" шаңналы дээш

ЧЫЛДЫҢ-НА ЭРТТИРЕР

"Тываның аныктары" тургустунганындан бээр 70 чыл болган. Аңаа тураскааткан байырлыг хемчеглерниң баштайгы "хараачыгайы" — "ТА"-нын шаңналы дээш чадаг чарыш маргылдаазы апрель 19-та Кызылдың Национал паркыга болуп эрткен.

Кызыл хоорайнын бүгү школары, дээди болгаш ортумак өөрелиге черлеринин оолдар, уруглар командаларындан ангыда, кожуун школарынын башкылары, өөреникчилери кээп киришкени солун.

"Тываның аныктары" солунунун шаңналы дээш 70-80 чылдарда үргүлчү кирип чораан хоочун чарыш маңнакчызы, Теве-Хая школазынын тыва дыл башкызы Клара Демчикова Куулар, ИХА-нын ажылдакчызы Алексей Оюн, Улуг-Хем кожуунун үндүрүт инспекциясындан Светлана Чыдыг-кыс болгаш өске-даа хоочун спортчулар база келген.

Спорттун өске хевирлеринге бодаарга, чадаг чарыштын бир онза чүүлү — үе көөрү болуп. Секундометр кайы хире үе дургузунда маңнап келгенини анык көргүзүп кээр. Эң баштайгы 1 км хемчээлге элээди уруглардан Ксения Илюхина (№1 школа) 3 минута 45 секунда дургузунда маңнап келгеш, бирги черни алган. Кызылдың №8 школазынын өөреникчи Ксенияга 5 секунда ойнадыпкаш, ийги черде, Сүт-Хөлдүн төлээзи Долаана Сарыглар ол-ла хемчээлди 3 мин.58 секунда үе дургузунда маңнааш, үшкү черни ээлээн.

Школачы оолдар 2 км хемчээлге чарышкан. Орлан Лопсан (юридиктиг лицей), Радик Ховалыг (Бий-Хем), Вова Кузьмин (№8 школа) боттарынын бөлүктеринге тирикчилер болган. Ортумак өөрелиге черлеринден Чойганмаа Сурунмаа (Олимпийжи курлавырлар школазы), Аялга Сат (Кызылдың экономика тиг болгаш эрге-хоойлу техникуму) олар шылгарааннар.

"Тываның аныктарынын" шаңналы дээш болган маргылдаа удавас болуп чадаг чарыш маргылдааларынын, шенелде, марафоннун баштайгы ченелде маргылдаазы деп болуп. Ынчангаш эр-даа, херэежен-даа спортчулар амдыгааштан эгелеп бодун шылгап турары ол.

Хууда бирги чер дээш эр-даа, херэежен-даа спортчулар чаржып үнүпкен. Херэежен улустан Чаа-Хөл школазынын тренер-башкызы Айлаңмаа Хоюгбан бирги черни алган. Эр улустан Улуг-Хемнин Арыг-Бажы ортумак школазынын күш-культура башкызы Минчиш Хамар-оол 47 спортчу аразынга 3 км хемчээлди 10 мин. 06 секунда маңнааш база-ла бирги черни алган. Хоочун чарыш маңнакчызы Евгений Илюхин тилекчиге каш-ла секунда четпейн баргаш, ийги черни алган.

Команда аайы-биле бирги черни Кызылдың башкы колледжизи, ийгизин — Олимпийжи курлавырлар школазы, үшкү черни — Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун сургуулдары алган. Маргылдаага тергидеэн спортчуларга "Тываның аныктары" солунун редактору В.О.Куулар чарык чылдың халас чагыдылганын, суй белектерини "Мастер" сыйлынын төлээзи Ш.Ш. Байыр-оол халас бараан садып алыр талоннарны байырлыг байдалга тывыскаан.

"Тываның аныктары" солунунун шаңналы дээш чадаг чарыш маргылдаазын чыл санында эрттирер деп, солунун коллективи шийттирлээн.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Хол бөмбүү

ООН МААДЫРЛЫГ ЧОРУУНГА

Тожунун сурагы аңчызы, Ленин орденниң эдилекчизи чораан Мырлаа Бараан Хүревичинин огулунун огулу Мырлаа Алексейинин адынга тураскааткан спортчу маргылдаа Адыр-Кежиге эрткен.

Алексей долу эвес ортумак школаны дооскаш, кожуун төвүнде №12 профтехучилищениң аңгы-тывыш мергежилин чедип алган. Топтуг-томаанның, алызындан эрес аңчы утку оолчукту училищези шеригже үдээп турган. Бир эвес ол бистиң аравыска чораан болза, бо хүннерде 20-ле харлаар турган.

Аңаа дайынчы Алексей Мырлаа Чечен Республиканың девискээринде "Грозной" кызыгаар заставаның Итум-Калинск кызыгаар отрядыга 2002 чылдың январьдан эгелеп шериг хүлээлгезин күүседип турган.

Июль 27-де дидинге чедир чепсегленген дээрбечи бөлүк-биле кызыгааржыларнын аразынга изиг тулчушкун болган. Ден эвес сегиржи алышкынын түннелинде Тожунун салгал дамчаан аңчызынын огулу Алексей беш дээрбечи бөлүктү узткап чок кылгаш, биче сержант Р.Х.Гафуровтун, майор С.Н. Поповтун амы-тынын камгалавышаан, коргуш чок демиселдин

үезинде аар балыгланышкын-дан анык назынында чок болган.

Көрүштүг, утка-шынарлыг дерип бижиттинген чалалгалар албан черлери, школа бүгү хөйниити организацияларынга баш удур четкилээн.

Баштайгы хүн хол бөмбүүнге эр, херэежен улус аразынга 18 команда ойнаан. Эр улустар аразынга бирги черни Тоора-Хем школазынын, ийгизин — Адыр-Кежиг, үшкүзүн — Тоора-Хем башкыларынын командалары алган. Уруглардан элээди уругларнын спорт школазынын командазы бирги черни, Ий суурнун ийги, үшкүзүн — №12 ПУ-нун командалары ээлээн. Ынчангаш шилчип чоруур Алексей Мырлаа аттыг кубукту Тоора-Хемнин школачылары чаалап алган.

Училищениң коллективи (директору В.К.Кушкаш) кожуун чергелиг маргылдааны эки белекпей эрттиргенин айтыр апар.

Т.КУШКАШ.

Тожу кожуун.

Иstekчи

ОЛ ЧАЖЫДЫН ЧУГААЛАВАС

Шагдаа ажилдакчызы кижиге болган херекти истеп тодарадыры ындыг-ла белен эвес. Кюжи бүрүзү бодун агартынарын бодал, буруу чок болурун оралдажыр. Ынчалза-даа дуржулгалыг истекчилер кым буруулугул, кым буруу чогул дораан-на тодарадыш үндүрүп келир. Татьяна Юрьевна Сарыглар милиция шугумунда барык чээрби чыл истекчилеп ажылдап турар. Чаңгыс-ла албан-дужаалга ол

Улуг истекчи Зоя Сарыглар.

— Зоя Юрьевна, эң-не баштай каага, кандыг эрге-дужаалдан күш-ажылчы базымны эгелединер?
— 1983 чылда Иркутскин өлүк-кеш техникумунун эрге-хоойлу салбырын дооскаш, Эрсин районга иштиги херектер килдизинге истекчилеп эгелзэн мен. 7 чыл болганда кожууннуң улуг истекчизи, кажан Чеди-Хөл кожуун тургустунган соонда, ол үеден бээр ында истелге килдизинин улуг истекчизи болуп ажылдап тур мен.

— Истелге шугумунга ажылдаандан бээр чээрби чыл бооп турар улус-тур силер. Сагыжыңарга артып калган солун сактышыңнар бар бе?

— Истекчи кижинин сагыжынга солун чүү турар боор: автоавария, өлүм-чидим, үптээшкун, өлүрүүшкун дээш, черле чүге таварышпас дээр силер. Чамдык коргунчуг таварышгалар сагыштан үнмөстээш-даа туруптар. Мен ол бүгүнү дораан уттуптарын кызыдар кижидир мен. Мээң сагыжымга чүгле каттырыңчы таварышгалар ында-хаая киргилээр-дир.

— Чижек кылдыр бир-ий таварышгадан чугаалап болур силер бе?

— Ынчан Эрсинге чаа-ла ажылдап чеде берген үем чүве. Бир малчын самчыгдал кылган деп билдиришик келген. Малчындан өчүк алырымга, малга сула каап бээримге, ишти хеврегеш, өлүп калган дээш турар. Мен сууржун амыдыралга өскен кижини ону каага билер ийик

хире үр ажылдаан шагдаалар ховар-ла боор. Чок-ла болза депшип, чок-ла болза эске ажылдарже ажылдай берген болгулаар. Россиянын истелге эргелелин тургустунганындан бээр дертен чыл болган профессионал байырлалын бүүдүүзүндө Татьяна Юрьевна-биле бистиң корреспондентивис И.ХЕРЛИИ ужуражып, каш айтырыгны салган.

— Ам катап-ла Хову-Аксында көжүп келген улус-тур силер. Төрөл-дөргүл чон чуртунга ажылдаарга кандыг боор-дур?

— 1990 чылдарда-ла Хову-Аксындан көшкөн улус хөй болгаш ында таныырым улус эвээш чорду. Кем-херек кылган улус колдунда-ла кайы-бир черден көжүп келген боор. Бо ажылга ажылдап чаңгыга берген болгаш ажырбас-тыр мен.

— Херээжен улуска бажың-балгат ажылы база турар болгай.

— Шагдаа кижиге хостуг үе кайда боор. Суббота, улуг-хүнде-даа, байырлалдарда-даа ажыл үстүр эвес. Кожа бажыңнар азы чунар-бажың-даа баарда, албан улузумга чугаалап каар мен. Мээң ажылымга улузум чаңчыккан. Уругларым безин онаалгаларын бот-боттары дузалажып тургаш, кылып алган болур.

— Уругларыңардан силерниң мергежилнерни сонугарга кюжи бар бе?

— Улуг уруум бар. Ол Санкт-Петербургтун милиция академиясында өөренип турар. Арткан ийизи — ам-даа школачы.

Зоя Юрьевнаның күш-ажылын үнөлөп көргөш, Россиянын истелге эргелелин дертен чыл оюн таварыштыр подполковник эргени тывыскан. Ол бо хүн-нерде Чеди-Хөл кожууннуң иштиги херектер килдизинде истелге килдизинин улуг истекчизи болуп ажылдап турар. Дуржулгалыг истекчи бодунун чажыдын белен чугаалавас.

ЧАГЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2003 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 25-ТЕ

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайнын харылзааның бүгү салбырлары СОЛУН ЧАГЫДЫКЧЫЛАРЫНЫҢ ХҮНҮН

организаастаар

Силерге чиигелделиг өртектерни саналдап тур бис.

Ол хүн Кызыл хоорайда харылзааның кайы-даа салбырынга эң мурнап келгеш, солун, сеткүүл чагыткан кижиге ЧАРТЫК ЧЫЛДА УРУГЛАРГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАЛАСКА КЫЛЫП БЭЭР.

Солуннарга эң хөй чагыдылга кылган кижиге «АиФ» солунну чартык чылда чагыдып бээр.

Солун чагыдыкчызынын хүнүн түннөп үндүргөш, эң кол шаңнал — электри-биле ажылдаар ЭТ ТЫРТАР МАШИНАНЫ алыр чагыдыкчыны тывар.

Силерни манап тур бис.

ЧАЛАЛГА

Каа-Хем кожууннун Бүрен-Хем ортумак школазынын 60 чылынче доозукчуларны болгаш ажылдап чораан башкыларны чаладывыс.

Байырлал май 17-де 10 шакта эгелээр.

ОРГКОМИТЕТ

Куулар Ч.Б.Э-нин паспортун болгаш шериг биледи читкен.

Тышкан кижини улуг шаңнал манап тур.

Харылзажыр чери: Кызыл, Калинин, 2 «а», кв. 42. Тел: 1-21-36.

Валентина Семдер-ооловна МОНГУШКА 1996-97 өөредилге чылында Алдан-Маадыр ортумак школазын дооскан А сериялыг, №2295938 дугаарлыг аттестанын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Кызыл хоорайнын Московская 101 бажында (үшкү каът, тууйбудан кылган бажың, балконнуг, электри плиталыг, арыгланыр чери аңгы) чаагайжыды кылган 2 өрээл квартираны садып тур мен.

Өрттээ 255 муң рубль. Айтырар телефону: 3-53-38.

ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак дунмавыс, угбавыс А.Н. Тумат анык назлындан хенертен чарылган. Кажыыдалдыгы улежип, ону сөөлгү орукче үдээринге улуг ачы-буянын чедирген Сара Монгушовна Ооржакка, Таисья Болустаевна Кууларга, ие-чаш болгаш өг-бүле камгалалынын фондузунга, ТР-нин социал камгалал фондузунга, «Память» садынын ээзи Елена Николаевна Дудиновага, «Амыдырал хандырылга» бажынынын столовазынын ажылдакчыларынга, тибет башкы Лопсан Тубтенге, башкылар Тензин Чымбага, Сарама Мергенге, «Манджушри» Сарыг шажын төвүнге, кудаларывыска, угбавыстың эш-өөрүнге «Шын» солун дамчыштыр четтиргенивисти илереттивис.

Борис Ондар болгаш эске-даа төрелдери.

Россиянын Журналистер эвилелинин Тывада регионалдыг салбыры «Центр Азии» солуннун кол редактору Н.М. Антуфьевга ооң өөнүң ишти, Россиянын Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, чогаалчы

Евгений Владимирович АНТУФЬЕВИЧ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

МООЛДА ҮШ КИЖИ ААРААН

Делегейде тарап нептөреп турар өкпеге дегдиришкинниң билдинмес чаа хевиринден амгы хүн-нерде аарып турар кижилерниң саны 3461, өлген кижилерниң саны 170 чедир өскен. Кожавыс Моолда безин 3 кижини ол билдинмес аарыгдан аарааны билдинген. Эми безин ам-даа тывылбайн турар коргунчуг аарыгны чуртка таратпазы-биле ТР-нин Күрсанэпид-хайгаарал төвүнүн күрүне-нин кол санитар эмчизи Л.М. Ооржак тыва-моол кызыгаарда аргыжылга оруун түр хаарын ТР-нин Чазанга сүмөлзэн.

Борис БОРБААНАЙ.

ЧИЖИЛГЕ ЧИДИГ БОЛДУ

Кызыл хоорайда караа көрбестер ниитилелин тургустунганындан бээр бөгүн 45 чыл ою болур. Аңаа уткуштур чурттап турар черлеринин аайы-биле ийи бөлүк концерт бараалгадырын чарлаан. Апрель 9-та Кечил-оол 5«а» дугаар бажында клубка концерттин бирги кезээ болган. Ыры, шүлүк, баштак кожаңнар тус-тузунда динмирел-ле турду.

Кызыл хоорайда эргелелдин улуг даргазы Аңгыр Хертектин чогаатканы «Лун Брайл» деп шүлүк, сөзү болгаш аялгазы Анатолий Монгуштуң «Даангыжым» деп ырызы Москва хоорайга база чаңгылангаш, 1-ги черни алганын чугаалаары артык эвес.

Концерт дээрке концерт-ле болгай, бо концерт база-ла кижинин сагыш-сеткилинге магалыг таалалды арттырган деп болур. Ынчан интермедия, хөглүг-баштак танцы-сам орустыва дылдар кырынга арбын-на болган. Манаа кол айтыксаар чүүлүм: Кызыл хоорайнын хүндүлүг чурттакчызы Анатолий Матюшовтуң В.В. Маяков-

скийнин паспорт дугайында шүлүкнү номчаанын көрүкчүлөр таалал-биле дыңнаан. Түннелинде кайы-даа тала бирги чер дээш шудургу киришкен. Жюри кежигүннери түннедди үндүргөш, бирги черни барыын таланын бөлүк киржикчилеринге тывыскан.

Бо концерт дээрке караа көрбестер ниитилелиндин бирги шилилгези-дир. А 2-ги чадазы апрель 24-те болур. Моон шилилтингенер Бүгү-делегейнин инвалидтер хүнү — декабрь 3-те маргыжар. Оон тиилзэннер Кемерово хоорайга, оон шылга-рааннар улуг хоорай Москвага барып уран талантызын бараалгадырлар. Чырык хүн көрбези дег мунгаранчыг үле каага турар. Бо чүүлдү төндүрүп тура, А.Монгуштуң «Чырык хүнден сөннзэн болза» деп ырызындан бир куплетти киридим, ында ханы утка синдиккен.

Чаңгыс эртер чуртталганың Салымынга муңгаравайн, Кадык чондан чыда калбайн, Кады-кожа чурттап чор бис.

Ирина БЮРБУЮ.

Кызыл хоорай.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИАЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7926. Чагыл 48.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "ТываКредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулганынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шеткин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш эске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.